

Ortaçağ Gürcistan'ının Meşhur Şehri: Tiflis (Şehrin Siyasî, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Tarihine Genel Bir Bakış)

*Famous City of Medieval Georgia: Tbilisi (An Overview of the Political, Economic,
Social and Cultural History of the City)*

Abdulhalik BAKIR* - Feridun ŞENOL**

Öz

Gürcistan Devleti'nin başkenti olan Tiflis şehri, adını şehirde bulunan sıcak su kaynaklarından almıştır. Şehirdeki yerleşim hayatı MÖ IV.-III. binlere kadar gitmektedir. Ticaret yolları üzerinde kavşak konumunda bulunması ve elverişli bir coğrafyaya sahip olması neticesinde Tiflis şehri birçok devletin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Aynı zamanda egemenlik kurmuş devletlerin farklı dinlere sahip olması nedeniyle şehirde çeşitli dinlerin görülmesine etki etmiştir. 645 yılında, Habib b. Mesleme'nin bir anlaşma ile şehri fethetmesiyle beraber burada İslam hâkimiyeti başlamış oldu. İslam hâkimiyeti 1122 yılında Tiflis'in Gürcü Krallığı hâkimiyeti altına girmesine kadar devam etti. Abbasiler, şehirdeki yönetimlerini kendilerine bağlı emirlik ve devletlerle devam ettirmişlerdir. Selçuklular, Güney Kafkasya bölgesine geldikleri dönemde Gürcistan ve çevresi siyasi birlikten yoksundu. Bu durum ise Selçukluların hâkimiyetini kolaylaştıran unsur olmuştur. Selçukluların egemenliğini kırmak isteyen Gürcü Kralı IV. David, Kıpçak Türklerinden oluşan bir ordu kurdu. Kıpçak Türklerinden meydana gelen ordu 1121 yılında Didgori Savaşı'nın kazanılmasında büyük etkileri oldu. 1386 yılında Tiflis'in Timur hâkimiyeti altına girmesi ile beraber İslamlaşma ve Türkleşme süreci yeniden hız kazandı. Bu dönemde Gürcü Kralı V. Bagrat, İslam dinini kabul etti. Meydana gelen akınlar sırasında şehirde ekonomik durumun olumsuz etkilendiği de görülmektedir. Özellikle Moğol ve Timur akınlarında ticaret ve tarım durma noktasına gelmiştir. Hristiyanlık ve İslam dini

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, E-posta: abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr, Orcid: 0000-0002-4436-5322

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, E-posta: feridunsenol@gmail.com, orcid: 0000-0002-3732-4290

Tiflis'in sosyal, kültürel ve ilmi yönden etkilenmesine katkı sağlamıştır. Burada birçok Müslüman âlim yetişti ve yetişen âlimlerde şehirde Türk-İslam kültürünün gelişmesinde büyük katkı sağladılar.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Armenia (Ermeniyye), Gürcistan, Tiflis, Gürcüler.

Abstract

The city of Tbilisi, the capital of the Georgian State, got its name from the hot water sources in the city. Settlement life in the city IV.-III. It goes up to thousands. The city of Tbilisi has witnessed the sovereignty struggle of many states as a result of its location at the crossroads on trade routes and having a favorable geography. At the same time, it has influenced the appearance of various religions in the city because the sovereign states have different religions. In 645, Habib b. Mesleme took the city with an agreement and Islamic domination started in the city. The Islamic rule continued until Tbilisi came under the Georgian Kingdom in 1122. The Abbasids continued their rule in the city with their emirate and states. The Seljuks lacked political unity in and around Tbilisi when they came to the South Caucasus region. This situation facilitated the domination of the Seljuks. Georgian King IV. David who wanted to break the rule of the Seljuks, formed an army of Kipchak Turks. The army, consisting of the Kipchak Turks, had a great impact on winning the Didgori War in 1121. When Tbilisi came under the rule of Timur in 1386, the Islamization and Turkization process gained momentum again. During this period, Georgian King V. Bagrat accepted Islam. It is also observed that the economic situation in the city was negatively affected during the raids that occurred. Trade and agriculture came to a halt, especially in the Mongol and Timur raids. Christianity and Islam have contributed to the social, cultural and scientific influence of Tbilisi. Many Muslim scholars were raised here and they made a great contribution to the development of the Turkish-Islamic culture in the city.

Key Words: South Caucasus, Armenia (Ermeniyye), Georgia, Tbilisi, Georgians.

I. Tiflis'in Kuruluşu

Tiflis, Güney Kafkasya'nın prenslik şehri, Doğu Gürcistan ve Birleşik Gürcistan Krallığının başkentidir. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından

kurulduğu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen buluntulara göre MÖ. IV-III. binlerde bölgede bir yerleşim yeri olduğu görülmektedir.¹ Kaynakların verdiği bilgilere göre şehrin kuruluşu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır.

Şehrin kurulması hakkındaki bir görüşe göre Tiflis şehri, Makedonya Kralı İskender'in emri ile kurulmuştur. İskender, Ermeniyeye seferi sırasında Tiflis'in olduğu bölgeye gelir. Kral İskender bölgenin coğrafî güzelliğini beğenmesi üzerine burada bir şehrin kurulması talimatını verir. Tiflis adındaki bir beyini de oraya tayin eder ve Tiflis şehrini kurdurur.²

el-Bakuvi ve Kazvinî ise şehrin Kisrâ-Hüsrev Enûşirvân tarafından kurulduğunu bildirmektedirler. Aynı zamanda Ümeyye oğullarının azatlı kölesi İshâk b. İsmail tarafından ise şehrin kalesi korunaklı bir hale getirilmiştir.³ Başka bir görüşe göre ise şehir, Paruar bölgesinde Kral Vahtang Gorgasal (Gürgaslan) (446-499)⁴ tarafından 455/458 yıllarında inşa edilmiştir.⁵

İlk zamanlarda Gürcistan'ın idare merkezi *Mtsheta*'nın, Perslerin saldırısına uğraması üzerine *Mtsheta*⁶ şehrini savunmak ve şehre karşı kilit

¹ Savaş Eğilmez, *Seçkinlik- Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi s.7; Mustafa Aydın, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2012, s. 150.

² Taberi, *Tarih-i Taberi*, Tercüme: M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul Tarihsiz, s. 217.

³ el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telbis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gebbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992, s. 106; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, Çeviren: Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 638.

⁴ V. Mirdat'ın oğludur. Gürcistan'ın 33. Kralı olarak hükümdarlık görevinde bulunmuştur.

⁵ Eğilmez, age, s. 7; Aydın, a.g.m., s. 150.

⁶ Gürcistan sınırları içerisinde yer alan bir yerleşim yeridir. MÖ. 3. yüzyıldan MS. 5. yüzyıla kadar Gürcistan Krallığının başkenti olmuştur. Mtsheta'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda şehrin MÖ. 1000 yıllarında önemli bir yerleşim yeri olduğu tespit edilmiştir. Bu kazılardan şehir halkının da savaşçı bir toplum olduğu anlaşılmıştır. Şehrin kuruluşu Togarma'nın torunu Mtzhetos'a dayandırılmaktadır. Mtzhetos tarafından Kür ırmağı ile Aravî'nin birleştiği noktada Mtzheta (Mtsheta) adı ile bir şehir kurulmuştur. Mtsheta şehri "şehirlerin anası" olarak adlandırılmıştır. Bundan başka "Büyük kralların oturduğu yer" anlamına gelen "Satabto Kalaki" olarak da isimlendirilmiştir (Nikoloz Berdzenişvili- Simon Canaşia (İvane Cavahişvili), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (Türkçeye Çeviren, Hayri Hayrioğlu), 1. Basım, Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 60; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212*

noktası olmak amacı ile Kral Varaz-Bakar (II. Bakar)⁷ tarafından *Tiflis* şehri kurulmuştur.⁸

Başka bir rivayete göre *Tiflis* şehri, Harun Reşid'in eşi Zübeyde tarafından kurulmuş bir İslam şehridir. Zübeyde, Kür Irmağı kenarında sağlam bir şato yaptırmış ve zamanla buraya Gürcüler yerleşmeye başlamıştır.⁹

Şehir, eski bir yerleşim yeri olmasının yanı sıra elverişli coğrafi konuma sahip olması ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle şehrin büyüüp gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Şehir 4. ve 5. yüzyıllarda gerçekleştirdiği büyük gelişmeler neticesinde başkent *Mtsbeta*'yı geçti ve 6. yüzyılda Kral Vahtang Gorgasal'ın oğlu Daçi (499-514) tarafından Gürcistan Krallığı'nın başkenti olarak *Mtsbeta*'dan *Tiflis*'e taşındı.¹⁰

II. Tiflis'in Adı veya Adları

Şehir, adını seyyahlarında dikkatini çektiği ve Mtabari'nin kuzey yamaçlarından çıkan sıcak su kaynaklarından almıştır. Gürcü dilindeki karşılığı olan *Tbilisi* kelimesi “ılık, sıcak” anlamlarına gelen “*Tbili*” kelimesinden meydana gelmiştir. Şehrin adı kaynaklarda farklı isimler adı altında

Yılma Kadar, C. III/A, (Gürcüceden Çev. Brosset, Marie Félicité, Türkçeye Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 7, 11; İlyas Üstünyer, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 41; (“Mtsheta”, *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. XVI, Milliyet, 1986, s. 8336).

⁷ III. Mirdat'ın oğludur. Gürcistan'ın 27. Kralı olarak 379-393 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 112.

⁹ Derya Örs, *Fazlullah B. Ruzbihan-i Hunci ve Tarih-i Âlem-Aray-i Emîni'si*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Fars Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 1999, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 96.

¹⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 86-87.

geçmektedir. Eski Gürcü kaynaklarında “*Tiflisi*”; en eski yazılı kaynaklarda ise “*Tbilisi*”¹¹ olarak kullanılmaktadır.¹²

VIII. yüzyıl Bizanslı tarihçi Theophanes Confessor yazdığı kroniğinde şehrin adını “*Tiphilios*” olarak vermektedir.¹³

Ermeni müellifi Aknerli Grigor’da “*Tipkebis*”; bir diğer Ermeni müellifi Genceli Kiragos’ta ise “*Defkis*” olarak geçmektedir.¹⁴ Bu isimlerin dışında yine Ermeni kaynaklarında şehrin adı “*Tplis*” şeklinde yazıldığı da görülmektedir.¹⁵

9. yüzyılda yaşamış İran asıllı tarihçi el-Belâzurî Arapça olarak kaleme aldığı Fütûhu’l-Büldân adlı eserinde şehrin adını “*Teftis*” olarak vermektedir.¹⁶

1122 yılında *Tiflis* şehrinin Gürcüler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Paris’teki en seçkin öğretmenlerden biri olan St. Victor Hugh 1130-1135 yılları arasında dünya topografyası üzerine verdiği derste Kafkasya’da bir şehir olan “*Toflit*” ten bahseder ve bu şehrin *Tiflis* olduğuna dair bir atıfta bulunmaktadır.¹⁷

¹¹ Romalı coğrafyacılarından biri olan Kastoriy, IV. yüzyılın ikinci yarısında meydana getirdiği Pevtinger’in Tabulası ismindeki ticaret yollarını gösteren yol haritasında Tbilisi kelimesine işaret etmektedir. Bu haritada Rustavi ile Armaztsihe arasında bulunan “Filado”, “Tfilida” olarak gösterilmektedir. IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen değişiklikler sonucunda Latince olarak yazılan bu isimlerin zamanla kelime değişikliğine uğradığı düşünülmektedir. Harita üzerinde bulunan ismin “Filado” olarak değil de; aksine “Tfilado” ya da “Tifilida” olması gerektiği ve bu kelimelerinde bazı değişikliklere uğrayarak “Tilida” ve “Pilido”ya dönüştüğü belirtilmektedir. Yol haritasında ismi geçen “Filado’nun Tbilisi’yi çağrıştıran en eski kaynak olduğu ileri sürülmektedir. (Üstünyer, Kaf Dağı’nın Güney Yüzü, s. 47).

¹² Üstünyer, age, s. 47, 50; Aydın, agm, s. 150.

¹³ The Cronicle of Theophanes Confessor, “*Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*”, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 447.

¹⁴ Aknerli Grigor, *Oğcu Milletinin Tarihi*, (Çeviren, Hrand D. Andreasyan), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 40; Genceli Kiragos, *Moğol İstilasları 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalihoğlu-İlhan Aslan, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2018, s. 18.

¹⁵ Eğilmez, age, s. 7.

¹⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân*, (Çeviren, Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 278.

¹⁷ Bernard Hamilton, “*Latins and Georgians and the Crusader Kingdom*”, *Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediternean*, 23:2, 2011, DOI: 10.1080/09503110.2011.580630, s. 120.

1245 yılında Moğollara gönderilen keşiş Simon de Saint Quentin yazmış olduğu anılarında şehrin adını “*Trifelis*” olarak vermektedir.¹⁸

Timur döneminde yaşamış olup ve Timur’un yaptığı seferlere şahitlik eden Ermeni din görevlisi Toma Metsopski’nin meydana getirdiği eserde şehrin adı “*Tibis*” olarak görülmektedir.¹⁹

Latince kaynaklarda “*Tiphilis*” olarak geçmektedir. Yine kaynaklarda “*Tphiblisi*” ve “*Tbbilisi*” olarak geçen şehrin adı 1936 yılından itibaren “*Tbilisi*” olarak bir değişime uğradığı görülmektedir.²⁰

III. Tiflis’in Coğrafi Durumu

Gürcistan, Ortaçağ döneminde Doğu ve Batı Gürcistan olmak üzere iki bölgeden oluşmaktaydı. Batı Gürcistan, Kuzey Kafkasya’nın Terek boyu dağlık bölgelerini, Çoruh boylarını, Karadeniz’in güney kıyı bölgelerini içerisini alan yerleri kapsamaktaydı. Yunanlılar bu bölgeye “*Kolb*” adını vermekteydiler ve bu sınırlar içerisinde yer alan topraklar zamanla “*Kolheti*” adını aldı. Aynı zamanda bu topraklar üzerinde Kolheti Krallığı kuruldu ve başkenti ise “*Aia (Kutaisi)*” şehriydi. *Trapezon (Trabzon)*, *Kerasunt (Giresun)* Batı Gürcistan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Diğer şehirler ise *Pasidi (Poti)*, *Dioskurias (Sobumi)*, *Pitiunda (Biçvinta)* idi.²¹

Doğu Gürcistan ise, Alazani ırmağı karşı yakasından Savan Gölü çevresine, oradan Aras vadisine kadar uzanan bölgeleri kapsamaktaydı. Doğu Gürcistan, ilk zamanları “*Sasper*”, 4. yüzyıldan sonra ise “*İber*” adını aldı. Hellenistik çağ başlarında Yunanlılar Doğu Gürcistan’a “*İberya*” burada yaşayan halk içinde “*İberler*” ismini verdiler. Doğu Gürcistan’ın merkezi *Mtsbeta* şehri idi. Kral Daçi (499-514) zamanında başkent Tiflis’e taşındı.²² Şehrin çevresinde

¹⁸ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006, s. 35.

¹⁹ Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 15.

²⁰ Eğilmez, age, s. 7; Aydın, agm, s. 150.

²¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 42, 49, 55.

²² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 42, 49, 59.

birçok kasaba ve köy bulunmaktadır. Nüfusun çoğunluğunu Gürcü ve Ermeniler oluşturmaktadır.²³

Tiflis şehrinin dâhil olduğu sınırlar Ortaçağ dönemi Arap, Fars ve Gürcü kaynaklarında farklılıklar göstermektedir. Kaynaklara bakıldığında zaman *Tiflis*, kimi zaman Azerbaycan, kimi zaman Ermeniyeye (Armenia-İrminiyye) kimi zamanda Gürcistan sınırları içerisinde yer almıştır.

Berze'a (*Berde*) sakinlerinden Muhammed b. İsmail, Ebu Berâ Anbese b. Bahr el-İrminî, Muhammed b. Bişr el-Kâlî, Bermek b. Abdillahed-Debilî, Muhammed b. el-Muhayyis el-Hılâtî ve Ermeniyeye illerini bilen ilim adamlarının verdikleri bilgilere göre Ermeniyeye (İrminiyye) 4 kısımdan²⁴ meydana gelmektedir. *Tiflis* (*Teflis*) şehri de Birinci İrminiyye kısmında bulunmaktadır.²⁵ İbn-Fakih ve İbn Hurdazbih gibi coğrafyacılar da *Tiflis* şehrini Birinci Ermeniyeye'nin şehirleri arasında vermektedirler.²⁶

Mukaddesî, İbn Havkal, *Tiflis* şehrini er-Ran bölgesi sınırları içerisinde gösterir.²⁷ İstahri ise *Tiflis*'i Azerbaycan sınırları içerisine dâhil eder.²⁸ Ebü'l-Fidâ beşinci iklim olarak Erran (Arran) bölgesi sınırları içerisinde yer alan bir şehir olarak göstermektedir.²⁹

²³ *Markopolo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 23.

²⁴ Birinci İrminiyye, Teflis (Tiflis), Sisecan ve Erran; ikinci İrminiyye, Siractayr, Bağrevend, Debil ve el-Büsürrecân; üçüncü İrminiyye, Kalikala, Hılât, Erciş ve Bâcüneys; dördüncü İrminiyye'de ise Simsat şehirleri yer almaktadır. (el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 278).

²⁵ el-Belâzurî, age, s. 278.

²⁶ İbn Fakih, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler), Derleyen ve Türkçeye Çev: Yusuf Ziya Yörükân, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 208; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (*Yollar ve Ülkeler Kitabı*), Çev: Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 105.

²⁷ İbn Havkal, *Sûrat el-Arç* (10. Asırda İslâm Coğrafyası), (Çev. Ramazan Şeşen), 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 266; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 381.

²⁸ İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik* (Ülkelerin Yolları), Çeviren: Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. 178.

²⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 321.

Ebu Dülef 953-955 yılları arasında İran üzerine yaptığı seyahati sırasında *Tiflis* şehrini Ermenistan sınırları dâhilinde vermektedir.³⁰ Kim tarafından yazıldığı bilinmeyen *Hudûdü'l Âlem* adlı eserde ise şehir Ermeniye ve Arran sınırları içerisinde yer almaktadır.³¹

X. yüzyıl İslam coğrafyacılarından olan Mesûdî de *Tiflis*'i Gürcistan sınırları içerisinde vermektedir.³²

X. yüzyıl İslam müelliflerinden Makdisî, *Tiflis* şehrini Rihab bölgesi sınırları içerisinde gösterir. Rihab bölgesini de Rân, Azerbaycan ve Ermeniye olmak üzere üç kısma ayırır. *Tiflis* şehri ise Rân mıntıkasında yer alıp, başşehir *Berze'a*'ya bağlı bir ilçe olarak göstermektedir.³³

IV. Tiflis Şehri'nin Siyasi Tarihi

Tiflis önemli ticaret yolları üzerinde kurulması neticesinde kurulduğu tarihten itibaren birçok devletin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Değişik dönemlerde İran, Bizans, Hazarlar, Gürcüler, Selçuklular, Moğollar, Türkmenler, Osmanlılar, Ruslar gibi değişik milletlerin ve devletlerin egemenliği altında kalmıştır. Farklı millet ve devletin egemenliğinde bulunması neticesinde şehirde kozmopolit bir yapının oluşmasına katkı sağladı.

1. Bizans-Hazar İttifakı ve Tiflis Şehrinin Ele Geçirilmesi

³⁰ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 953-955*, 10. *Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 67.

³¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, V. Minorsky, Çevirenler: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 103.

³² Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 169.

³³ Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Absenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 262.

523 yılında Gürcü Kralı Gurgeni³⁴ ile I. Kubâd³⁵ arasında yaşanan mücadele sonrasında Gürcü kralı mağlup oldu ve Tiflis Sasaniler'in egemenliği altında kaldı. Sasani hâkimiyeti ile birlikte Tiflis şehri, Karadeniz kıyılarının egemenliği nedeniyle Sasaniler ve Bizanslılar arasında meydana gelebilecek herhangi bir mücadele için İranlı valilerin ikâmet yeri oldu.³⁶ Şehrin ele geçirilmesinden sonra Tiflis, Mtsbeta gibi büyük şehirlere askeri garnizonlar yerleştirildi.³⁷ Böylece Tiflis'te Gürcü yönetimi son bularak Sasani yönetimi kurulmuş oldu.

Bizans-Hazar ittifakı kurulmadan önce 7. Yüzyıl başlarında Bizans İmparatorluğu'nda iktidar değişikliği meydana geldi. İmparator Phocas (Phokas)'ın³⁸ öldürülmesinden sonra imparatorluğun başına Herakleios³⁹

³⁴ 514-528 yılları arasında Gürcü iktidarda kalmıştır. Daçi'nin oğludur ve Gürcü kroniğinde Bakur II. olarak geçmektedir. (*Gürcistan Tarihi*, s. 167). Yine kaynaklarda "Gorgin" adı ile geçtiği de görülmektedir. (Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, 1. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 112)

³⁵ Kaynaklarda Kavâd, Kavâz isimleri ile görülmektedir. 488-531 yılları arasında Sâsânî Devleti yönetiminde bulunmuştur. İktidarının ilk dönemlerinde Hazar akınları meydana geldi ve Hazarlar, Bizans yanlısı bir politika izleyerek Sâsânîler'e karşı mücadele etti. Kubâd döneminin önemli olaylardan bir diğeri de Mazdek akımının ortaya çıkmasıdır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfiakar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Cilt 1, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 374, 376; Esko Naskali, "Sâsânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2009, s. 175.

³⁶ Aydın, agm, s. 150.

³⁷ Sandro İbereli, *Gürcü Halkının Tarihi (Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma)*, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014, s. 124.

³⁸ İmparator Mavrikiyos'un düşürülmesinden sonra senatonun tasvibi ile İmparatorluğun başına Phocas geçti. 602-610 yılları arasında devlet yönetiminde bulunmuştur. Phocas'ın yönetimde bulunduğu dönemde devlet yıkılma noktasına gelmiş durumdaydı ve aynı zamanda iç isyanlarda yaşanmaktaydı. (Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 77.

³⁹ 610-641 yılları arasında Bizans İmparatoru olarak devleti yönetmiştir. 575 yılında dünyaya geldi. Kartaca valisi Herakleios'un oğludur ve babası ile aynı taşımaktadır. İmparator Phocas (Phokas)'a karşı isyan eden Herakleios, Mısır eyaletinin de kendisine bağlanması üzerine oğlu Herakleios'u Konstantinopolis'e gönderdi. 3 Ekim 610 yılında Konstantinopolis'e ulaştı ve 5 Ekim 610 yılında da imparatorluğun başına geçti. (Işın Demirkent, "Tiflis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XVII, Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 1998, s. 210.

geçti.⁴⁰ Herakleios'un yönetimi ele alması ile birlikte Bizans İmparatorluğu'nda Herakleios Hanedanlığı başlamış oldu.

Herakleios, yönetiminin ilk yıllarında Sasaniler ile mücadele etmeyerek, imparatorluğun idaresini yeniden düzenleme yoluna gitti. İmparatorluğun hazinesinin bitmiş olması, ordunun askeri disiplinden uzak kalması gibi nedenlerden dolayı İmparator mümkün olduğu kadar Sasanileri savaşa tahrik etmedi. Bundan başka Herakleios İmparatorluğunun ilk yıllarında Balkanlardan gelen Avar saldırıları ile de karşı karşıya kaldı. Çünkü Herakleios İmparatorluğu kalkındırmadan ve Avar saldırılarını engellemeden Sasaniler ile mücadele etmeyi doğru bulmuyordu.⁴¹

Herakleios, ilk olarak Sasaniler'e karşı Gök Türk Kağanı Shih-pi ile ittifak kurma yoluna gitti. Yaşanan olumlu gelişmelerin sadece diplomatik alan ile sınırlı kalması nedeniyle Sasaniler üzerine yapılacak askerî harekâtın gerçekleşmemesine neden oldu.⁴²

Herakleios, 5 Nisan 622 tarihinde dini bir törenin ardından başkent Konstantinopolis (İstanbul)'ü terkederek Sasaniler üzerine sefere çıktı. Fakat kuzeyden gelen Avar tehlikesi seferin yarım kalmasına neden oldu ve İmparator Herakleios başkent Konstantinopolis'e geri döndü. Avar tehlikesi bertaraf edildikten sonra İmparator Herakleios, Sasani seferini tamamlamak üzere Kapadokya üzerinden Armenia bölgesine geldi. Herakleios yaptığı etkili mücadeleler sonrasında *Dvin*, *Ganzak (Gence)* ve *Nabcivan* gibi stratejik açıdan önemli bölgeleri ele geçirdi (624). Bu mücadeleler sırasında İmparator Herakleios Laz, Çerkes, Gürcü ve Abazalar gibi Hıristiyan Kafkas kabilelerinde desteğini aldı.⁴³

⁴⁰ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızcaya Çeviren, Frédéric Macler; Ermenice Aslından İngilizceye Çeviren, Robert Bedrosian; Türkçeye Çeviren, Z. Zühre İlkgelen, 1. Baskı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 67.

⁴¹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi Cilt 1*, Türkçeye Çeviren: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 119-121; Kalakantlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çeviren: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 141.

⁴² Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 35.

⁴³ Moses, age, s. 142-143; Ostrogorsky, age, s.94- 95; Özcan, age, s. 36.

İmparator Herakleios, Lazika'da⁴⁴ bulunduğu sırada Sasaniilere ağır bir darbe vurmak amacı ile 625 yılında Hazarlarla (Altay Tayfun Özcan'a göre Göktürkler) ittifak kurdu.⁴⁵ Kurulan bu ittifak üzerine Sasani hükümdarı Hüsrev, elçisi ile birlikte tehdit dolu mektubunu Hazar Kağanı'na gönderdi.⁴⁶ Karşılıklı mektuplaşmalar sonuç vermeyince sayısız Hazar ordusu Albanlar üzerinden Gürcü topraklarına yayıldı ve *Tiflis* şehri muhasara altına alındı.⁴⁷

627 Haziran'ında Bizans ile Hazar ordusu *Tiflis* önlerinde birleştiler.⁴⁸ Bunun üzerine Sasani hükümdarı Hüsrev, Şehripalakan'ın komutası altında saray muhafız ve koruyucularından bin atlı savaşçıyı şehir müdaafacılarının yardımına gönderdi. Kuvvetli ve tecrübeli savaşçıların gelmesi ile birlikte şehir halkının cesaretlenmesine neden oldu.⁴⁹ Bu olayların yaşandığı sırada Gürcü hükümdarı Stephanos ise, şehir ve kaleleri tahkim ederek Tiflis şehrinde kaldı. Bir yandan da hüruc hareketleri yaparak Bizans ordusu ile mücadele ediyordu.⁵⁰

İki ay süren muhasarada Bizans ve Hazar ordusu verdikleri kayıplar ve mevsim şartlarının ağırlaşması üzerine *Tiflis* şehrinin muhasarası kaldırıldı. İki hükümdar aralarında istişare ederek daha güçlü bir ordu ile saldırıya geçmek amacıyla geri döndüler. Hazar kağanı, oğlunun kumandasındaki kırk bin kişilik

⁴⁴ Karadeniz'in güneydoğusunda yer alan tarihi bir bölgedir. Eski Yunanlılar Batı Gürcistan'a "Kolida" adını verirken, yerli Gürcü halkı ise "Egrisi, Kolheti" adını veriyordu. Eski Kolheti Krallığının sınırı batıda Trabzon bölgesine kadar uzanmaktaydı. Kolheti Krallığı MÖ. I. yüzyılda meydana gelen Roma işgallerine kadar egemenliğini devam ettirmiştir. Kolheti Krallığı *Megreller* tarafından yönetilmekteydi, fakat krallığın yıkılmasından sonra Romalılar yönetimi *Lazlara* verdi. Yaşanan bu yönetim değişikliğinden sonra Kolheti bölgesine "Lazika" yada "Lazike" adı verilmeye başlandı. (Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcüistan Tarihi*, s. 55; Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, *Lazlar'ın Tarihi*, Gürcüceden Çeviri: Hayri Hayrioğlu, 3. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul, 2000, s. 11).

⁴⁵ Ostrogorsky, age, s.96; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 111.

⁴⁶ Mektup hakkında detaylı bilgi için bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s. 143-154; *The History of the Caucasian Albanians by Moses Dasxurançi*, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London, 1961, s. 82-90.

⁴⁷ Moses, age, s. 147.

⁴⁸ Özcan, age, s. 47.

⁴⁹ Moses, age, s. 147.

⁵⁰ *Gürcüistan Tarihi*, s. 191.

orduyu İmparator Herakleios'a bıraktı ve kalan askerleri ile beraber ülkesine geri döndü.⁵¹

Yaşanan geri çekilme sonunda şehir halkının yaptığı hareketleri Alban tarihçisi Kalankatlı Moses şu sözlerle anlatır: “Şehir ehli onların zayıflığını ve takattan düşmelerini duyumsadığı gibi daha da kibirlendi ve onların mağlubiyetini alaya aldı. İri bir bal kabağı getirip üzerine Hunların hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kırpikleri yerine göze görünmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerini utanmazca üryan bıraktılar, burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Maksatları herkesin onu kolaylıkla tanıyabilmesiydi. Bundan sonra bezenmiş bal kabağını getirip kale duvarlarının üstüne, düşman askerlerinin karşısına koyup bağırıp çağırdılar: İşte sizin hükümdarınız buradadır. Gelin ona saygıyla baş eğin, çünkü bu, Cebu Hakandır! Ve mızraklarını ellerine alarak bakanın timsali olan bal kabağını deşmeye başladılar.”⁵² Gürcü ve İran askerleri Bizans İmparatoru içinde “İmparatorunuzun sakalı keçininkine, ensesi de tekeninkine benziyor.”⁵³ betimlemesini yaptılar. Yapılan bu hareketler karşısında İmparator Herakleios, Peygamber Danyal'ın kitabını açarak “batı tekesi çıkararak doğu koçunun boynuzlarını kıracaktır” sözünü okuyarak her işte muvaffak olunacağına kanaat getirdi.⁵⁴

Hazarların Tiflis'e ikinci kez gelişleri ise 629 yılında gerçekleşti. Büyük bir güç elde eden Bizans-Hazar kuvvetleri Tiflis şehrini muhasara altına aldı.⁵⁵ İki aylık mukavemete dayanamayan şehir halkı, şehir ve kaleyi teslim etmek zorunda kaldı.⁵⁶

Kalankatlı Moses muhasara sırasında yaşananları ise: “İşte o an korkunç vahşi kükreyip Tiflisleri avlamaya başladı ve çoklarını yakalayıp (zulüm) riüzgârlarının önüne attı, yuvasını avladığı kurbanlarla, savaşçıların ellerini ise ganimetlerle doldurdu.” sözleri ile anlatır. Devamında Moses ele geçirilen esirlerin akıbetini anlatır:

⁵¹ M. İ., Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviri: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 200.

⁵² Moses, age, s. 148-149.

⁵³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 111.

⁵⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 191.

⁵⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 14. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 275; Özcan, age, s. 55.

⁵⁶ Moses, age, s. 161.

‘Feryat ve naleler dindikten sonra Hazarlar bir tek kişinin dahi sağ kalmadığını gördüler ve o vakit kılıçlarının dökükleri kandan içip doyduklarını anladılar. İşte o vakit ellerine iki zâdegân düştü. Biri İran şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar hükümdarının yanına getirdiler ve hükümdar, kendisini bal kabağı sıfatlı ve gözşüş gözsteren bu adamların ikisini de gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra da onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmalarını ve surlardan aşağı asmalarını emretti.’⁵⁷

Sebeos, Herakleios’un Tiflis zaferini şu sözlerle dile getirir: *‘Tanrı o gün Herakleios’un yüzüne öyle güldü ki, ordusu düşmanları topluca yok etti. Düşmanın generalini de çarpışmada öldürdüler. Herakleios’un askerleri geri kalanları da çembere almış, hepsini öldürmek istiyorlardı. Fakat onlar dini bütün ve iyilik sever efendimiz, bize acı diye bağrışıyorlardı. Bunun üzerine Herakleios onların çıkıp gitmelerine izin verdi ve toprakların istila edilmesini buyurdu.’⁵⁸* Tiflis’in Hazarlar tarafından fethini Albanyalı tarihçi ise *‘Büyük ticaret kentini ele geçiren Hazarlar kenti soyup soğana çevirdiler. Hazar askerleri altın, gümüş, inci, yakut gibi değerli hazineleri Hakanın önüne götürüp tepeler gibi yığdılar.’⁵⁹* sözleri ile anlatmaktadır.

Gürcü tarihini anlatan bir eserde ise Tiflis’te yaşanan mağlubiyet biraz abartılı olarak şöyle anlatılır: *‘Cibgu Kağan bu zaferi Tiflis kalesinin Pers ve Gürcü komutanlarının derilerini canlı yüzerek kutladı ve derileri samanla doldurarak bu savaşa benzeyen işkencenin zaferi adına İmparator Herakleios’a gönderdi.’⁶⁰*

Hazar Kağanı, Tiflis şehriden bol ganimet elde ederek ülkesine geri döndü ve oğlunu ise Albanya’nın fethi ile görevlendirdi. Bizans ile yapılan anlaşmaya göre Gürcistan, Bizans’ın hakimiyeti altında kalacak, Doğu Kafkasya ise Hazar kağanının yönetimine geçecekti. Yapılan anlaşmaya sadık kalan Kağan, Gürcistan’ı boşaltarak Bizans Devleti’ne bıraktı.⁶¹ İmparator

⁵⁷ Moses, age, s. 161-162.

⁵⁸ Sebeos, age, s. 80.

⁵⁹ Özge Ç. Denizci, *Gürcüler, Müzik Tarih Dil Kültür*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010, s. 42.

⁶⁰ David Marshall Lang, *Gürcüler*, İngilizceden Çeviren: Neşener Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 92.

⁶¹ Artamonov, age, s. 202.

Herakleios ise *Tiflis* şehrini yönetmek üzere Gürcistan Kralı Bakur'un oğlu Adarnase'ye verdi.⁶²

2. İslam Fetihleri Döneminde Güney Kafkasya Seferi ve Tiflis Şehri'nin İslam hâkimiyetine Girmesi

Güney Kafkasya'ya yönelik İslam fetihleri ilk kez Hz. Ömer döneminde meydana geldi. *Rey* şehrinin fethedilmesinden sonra Nuaym b. Mukarrin, Hz. Ömer tarafından aldığı talimat üzerine Simâk b. Hareşe el-Ensârî'yi Azerbaycan'da bulunan Bükeyr b. Abdullah'a yardımcı kuvvetlerin başında gönderdi. Bükeyr b. Abdullah elde ettiği başarılar üzerine Hz. Ömer'den *Bâbu'l-Ebvâb*'in üzerine gidilmesi için izin istedi. Hz. Ömer, fetih iznini verdi ve aynı zamanda Sürâka b. Amr'ı da *Bâbu'l-Ebvâb*'a gönderdi. Abdurrahman b. Rebîa, Huzeyfe b. Esîd, Bükeyr b. Abdullah ve Habîb b. Mesleme idaresindeki ordularda *Bâbu'l-Ebvâb*'a doğru harekete geçti. *Bâbu'l-Ebvâb*'in İslam idaresi altına girmesi üzerine Sürâka b. Amr, Bükeyr b. Abdullah, Habîb b. Mesleme, Selmân b. Rabîa, Huzeyfe b. Esîd'i *Armenia* bölgesine göndererek bölgeye sefer yapılması talimatını verdi. Bükeyr *Mukan*'a, Habîb *Tiflis*'e, Huzeyfe *Ani dağlarına*, Selmân ise başka bölgeye gitti. Çeşitli bölgelere dağılmış olan İslam orduları sadece *Mukan*'da başarı elde etti. Diğer bölgelerde meydana gelen mücadeleler başarısızlıkla sonuçlandı. (642-643).⁶³

Hz. Ömer'in ölümünden sonra İslam halifesi Hz. Osman oldu. *Armenia* bölgesine İslam fetihleri bu dönemde de devam etti. Hz. Osman, *Tiflis*'in fethi için Bizans'a karşı üstün başarılar elde etmiş Habîb b. Mesleme'yi görevlendirdi ve yardımcı kuvvet olarak da Selmân b. Rabîa'yı gönderdi.⁶⁴ Habîb b. Mesleme *Şam* ve *el-Cezîre* halkından oluşturduğu 6000 kişilik bir kuvvet ile birlikte *Armenia*'ya doğru hareket etti. *Kalikala*⁶⁵, *Malatya*, *Debil* gibi şehirlerde başarılar

⁶² *Gürcistan Tarihi*, s. 192.

⁶³ İbnü'l-Esir, age, Cilt 2, s. 522-525.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, age, Cilt 2, s. 574.

⁶⁵ Günümüzdeki Erzurum şehridir. Bu kaleye "Kalikala" adının verilmesinin sebebini İbnü'l Esir şöyle nakleder: "Patrik Erminakus'un Kali isminde bir kızı varmış. Kali bir şehir inşa ettirip adını Kalikale koymuş. Bunun manası *Kali'nin yaptığı iyiliktir*. Daha sonra Araplar buraya *Kalikale* adını vermişlerdir. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 2, s. 574). Ermeni müverrihi Sebeos'ta ise şehrin adı "Karin" olarak geçmektedir. (Sebeos, Herakleios Tarihi, s. 115).

elde ettikten sonra *Tiflis* önlerine geldi. Habîb b. Mesleme burada fazla bir mukavemet ile karşılaşmadı ve şehir halkı Habîb b. Mesleme'ye şehri teslim etti. Bunun üzerine Habîb b. Mesleme'de *Tiflis* halkına bir anlaşma metni verdi.⁶⁶

Habîb b. Mesleme tarafından *Tiflis* halkına verilen anlaşma metni ise şöyledir:

“Rahman ve Rahim Olan Allah’ın Adıyla. Bu vesika, Habîb b. Mesleme’den, Cürzanu’l-Kırmız’daki Mencilis’in Tiflis halkına, canları, kiliseleri, havraları, mabetleri ve dinlerine dokunulmamak üzere verilmiştir, onlarda zelil olduklarını kabul edecekler ve her aile için bir dinar cizye vereceklerdir; sizler, cizyeyi azaltmak için evlerinizi birleştirmeyeceksiniz; bizlerde daha fazla cizye almak üzere evlerinizin sayısını arttırmayacağız. Sizler bize dostluk gösterecek, Allah ve Resûlü’nün (S. A. V.) düşmanlarına gücünüz yettiğince düşmanlık göstereceksiniz; muhtaç olan Müslümanları bir gece, kitap ehlinin bize helâl olan yiyeceğinden bilinen kadarıyla yedirmek üzere misafir edeceksiniz; yanınızda yolunu kaybetmiş bir insanı, en yakın Müslüman muhitine ulaştırmak sizin görevinizdir; eğer Müminlerle aranızdaki yol kapalı ise bu sizin vazifeniz değildir. Eğer tövbe eder namaz kılarırsanız, sizler bizim din kardeşlerimiz olursunuz; yoksa cizye ödeyeceksiniz. Müslümanları herhangi bir şey meşgul eder ve düşmanlarımız da sizlere saldırsa, bu durumdan Müslümanlar mesul değildirler; yine bu durum sizinle olan antlaşmanın bozulması demek değildir. İşte sizin lehinize ve aleyhinize olan hükümler bunlardır. Allah ve Melekleri şahid oldu; şahid olarak Allah yeter.”⁶⁷

Bu sırada Gürcü kralı, Habîb b. Mesleme'ye değerli hediyeler gönderdi. Habîb b. Mesleme gelen hediyelerin değerini tespit ettirdi ve hediyeleri yıllık cizye miktarından düşüğünü bildirdi. Böylece Tiflis şehri İslam hakimiyeti altına girmiş oldu (645-646). Şehrin ele geçirilmesi ile birlikte Habîb b. Mesleme İslam'ın tebliğ edilmesi amacıyla Abdurrahman b. Cez es-Süleme'yi görevlendirdi. es-Süleme'nin yaptığı faaliyetler neticesinde halkın bir kısmı

⁶⁶ Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Haruc (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapçadan Çev: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 49-50.

⁶⁷ el-Belâzurî, age, s. 289.

İslamiyeti kabul etti. Aynı zamanda şehirde İslam dininin kalıcı olması amacı ile bölgeye Müslüman topluluklar iskân edildi.⁶⁸

Tiflis ve civarında İslamiyetin yayılması Gürcü kroniğinde: “*Bundan sonra, Hz. Muhammed’in dini yayılarak sayısız insan tarafından kabul edildi; şöyle ki İran ve dünya memleketlerinin birçoğu Medya, Sombet ve Kapadokya ve Trabzon’a kadar her yer Hacerogulları’nın istilâsına uğradı.*” sözleri ile anlatılmaktadır.⁶⁹

Tiflis şehrinin İslam hâkimiyeti altına alınması ile birlikte şehir *İrminiyye (Ermeniye)*’ye bağlı olarak valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Hz. Osman, Huzeyfe b. el-Yeman el-Absi’yi *İrminiyye* ve *Azerbaycan* bölgesinden sorumlu vali tayin etti. Huzeyfe b. el-Yeman’ın azledilmesinden sonra yerine sırası ile Muğire b. Şube ve Kâsım b. Rabia valilik görevinde bulundular.⁷⁰

Hz. Osman’ın vefatından sonra yerine Halife olarak Hz. Ali geçti. Bu dönemde de *İrminiyye (Ermeniye)* bölgesindeki faaliyetler yine valiler vasıtası ile devam etti. Bu dönemde *İrminiyye* ve Azerbaycan valisi olarak Eşas b. el-Kays görev yaptı.⁷¹

3. Emeviler Döneminde Tiflis Şehri

Muaviye’nin 661 yılında yönetimi Hz. Hasan’dan alması ile birlikte İslam fetihleri Emevi Devleti’nin yönetimi altında devam etti. Emeviler, *Armenia (İrminiyye-Ermeniye)* üzerindeki yönetim anlayışını Emevi Halifeleri tarafından görevlendirilen valiler tarafından devam ettirdi. Aynı zamanda Kafkasya’ya yönelik askeri hareketler neticesinde Hazarlar ile de uzun süren mücadeleler yaşandı.

Abdülmelik b. Mervân’ın kardeşi Muhammed b. Mervân 701 yılında, *Armenia (İrminiyye-Ermeniye)* bölgesine gaza yaparak bölge halkını bozguna uğrattı. Daha sonra halkın barış istemesi üzerine Muhammed b. Mervân halk ile bir anlaşma yaptı ve Ebu Şeyh b. Abdullah’ı yönetici olarak tayin etti. Fakat bir süre sonra *Armenia (İrminiyye)* halkı verdiği sözde durmayarak Ebu Şeyh b.

⁶⁸ Aydın, agm, s. 150.

⁶⁹ *Gürcistan Tarihi*, s. 200.

⁷⁰ Kudâme İbn Cafer, age, s. 51-52.

⁷¹ Kudâme İbn Cafer, age, s. 52.

Abdullah'ı şehit ettiler.⁷² Yaşanan bu olumsuz durum karşısında Halife Abdülmelik b. Mervân 702 yılında kardeşi Muhammed'i yeniden *Armenia*'ya gönderdi. Muhammed'in bölgeye gelmesi üzerine halk yeniden bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. Yapılan anlaşma üzerine Muhammed, Ebû Şeyh b. Abdullah el-Ganevî ve Amr b. es-Sadiyy el-Ganevî'yi idareci olarak görevlendirdi. Fakat halk yapmış oldukları anlaşmayı yeniden bozarak bu iki idareciyi de şehit ettiler.⁷³

Hişam b. Abdülmelik, İrminiyye ve Azerbaycan valiliği görevinde bulunan kardeşi Mesleme'yi azletti ve onun yerine Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi tayin etti. Cerrâh b. Abdullah ikinci kez valilik görevi ile *Tiflis*'e geldi ve Hazarlar üzerine akınlar düzenledi. Hazarlar'ın başşehri konumundaki *el-Beyza*⁷⁴ şehrini kuşatma altına aldı. (729-730).⁷⁵

Cerrâh b. Abdullah'ın Hazarlar ile yapılan mücadeleler sırasında şehit edilmesi üzerine Halife Hişam b. Abdülmelik, *Armenia (İrminiyye)* ve *Azerbaycan* bölgesine vali olarak amcasının oğlu Mervân b. Muhammed'i tayin etti.⁷⁶

Emevi Devleti'ni en fazla uğraştıran Kafkas halkları sorunu Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde de devam ettiği görülmektedir.⁷⁷ 735-736 yıllarında Gürcüler tarafından isyan hareketleri baş gösterdi. Yaşanan isyan hareketlerinin bastırılması amacı ile Gürcüler tarafından "*Kru*" yani "*Sağır*", "*Kru Murvan*" (*Sağır Mervan*) lakabı verilen⁷⁸ ve İbn Kesîr'de "*Eşek Mervan*"⁷⁹ olarak geçen Mervan adlı bir komutan bölgeye gönderildi.

⁷² İbnü'l Esir, age, C. 4, s. 158.

⁷³ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, (Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır), İkinci Baskı, Ankara 2008, s. 357.

⁷⁴ Kaynaklarda el-Beyda olarak da görülen şehir erken dönemlerde Araplar İdil Nehri üzerindeki Hazar başkenti İtil'e el-Beyza (el-Beyda) adını vermektedirler. (Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çeviri: Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 66)

⁷⁵ Halife b. Hayyât, age, s. 419-420.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, age, c. 4, s. 395.

⁷⁷ Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, 8. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 227.

⁷⁸ Artamonov, age, s. 289; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁷⁹ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, C. 9, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 512.

Komutan Mervân tarafından yapılan harekât Gürcülere göre tarihin hiçbir döneminde meydana gelmemiş bir felaketti.⁸⁰ Mervân tarafından gelen bu felaket Gürcü kroniğinde şu sözlerle anlatılır: “*Mervan-Kru, İran ve Arabistan üzerine otoriteyi ele aldıktan sonra, bütün Arap kabile ve aşiretlerini harekete getirerek hristiyanlarla savaştı. Emir, Bizans ve Ermeni ülkelerini denize kadar tahrip, halkı da esir eyledikten sonra, Kuzey memleketlerine yayılarak, bir kara bulut ve çekirge ve sinek akını gibi yeryüzünü kapladı. Bunun üzerine, bütün mtavarlar, peteakbşlar, eristanların ve Gürcü senyörlerin akrabaları Kafkas’a geçerek kayalıklar ve mağaralarda saklandılar. Kru, bütün Kafkas’ı katederek Dariala ve Derbend kapılarını zapt, bütün şehirleri tahrip etti ve Gürcü topraklarındaki birçok kaleleri ele geçirdi.*”⁸¹

Komutan Mervan’ın yaptığı faaliyetleri bir Gürcü tarihçisi şöyle anlatmaktadır. “*Murvan Darubandi’den Aphazeti’ye değin baştan sona Kafkasya’yı işgal etti. Buradaki kale ve surlarının çoğunu yakıp yıkıp yerle bir etti. Egrisi’nin üç katlı surla çevrili başkenti Tsibe-Goci’yi, Aphazeti başkenti Shumi (Shomi), Kartli, Ermenistan ve Albanya’yı yerle bir etti. Buralarda ne bir tek bina ayakta kalabilirdi ne de insan ve hayvanlar için yiyecek, içecek bir şey bırakıldı. Murvan Kartli’de eski başkentini önemli mahallerinden Armazi’yi de yerle bir etti.*”⁸² Her iki parçada da Mervan-Murvan olarak bahsedilen komutan ise, II. Mervân yani Mervân b. Muhammed’dir.

Gürcüler, Arapların başarı elde etmelerini ve kendilerinin Allah tarafından cezalandırılmalarını şu sözlerle naklederler: “*Arapların kuvveti yükseldi ve onlar sık sık yaptıkları seferlerle bütün memleketi tahrip ettiler. Sonra da Gürcistan’da mtavarların sayısı çoğaldığından her tarafta iç harpler ve anlaşmazlıklardan başka bir şey görülüyordu. Vahtang’in oğulları içinden kral unvanına layık birisi çıksaydı, Araplar onu ortadan kaldıracaklardı, çünkü Hacer oğulları Tiflis’i zaptetmiş ve kendi inleri yapmış oldukları bu şehirden memleketi haraç denilen vergiye tabi etmişlerdi. Nihayet, günablarımızın çokluğundan dolayı, Allah, onların son derece kuvvetlenmesine müsaade etti.*”⁸³

⁸⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁸¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 202.

⁸² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115.

⁸³ *Gürcistan Tarihi*, s. 220.

Tiflis şehrinin de dahil olduğu *Armenia* (*İrminiyye*) bölgesinde İslam hakimiyetinin gelişmesinde Emevi kumandanı Mervân b. Muhammed'in önemi büyüktür.⁸⁴ Fakat Mervân b. Muhammed tarafından Gürcü isyanının bastırılması İbnü'l-Esir, İbn Kesir ve Taberî gibi tarihçiler tarafından mevzubahis söz konusu değildir.

4. Abbasiler Döneminde Tiflis Şehri

Abbasiler döneminde iktidarı meşgul eden sorunlar arasında Hazarlar'ın *Tiflis* şehrine saldırılar düzenlemesi, Gürcü halkı arasında yönetime karşı isyan hareketlerinin yaşanması ve Tiflis Emirliğinin bağımsız hareket etmeye başlayarak isyanlarda bulunması teşkil etmekteydi.

Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde yaşanan ilk siyasi gelişmeler Halife Mansur'un (754-775) iktidarı döneminde meydana geldi. Bu dönemde Hazarlar sürekli Güney Kafkasya coğrafyasına inerek Abbasilerin egemenliği altındaki topraklara saldırı düzenliyorlardı. Gerçekleştirilen saldırılar sonucunda kısa süreli olsa da *Tiflis* şehri 764 yılında Hazarların eline geçti.⁸⁵ Diğer taraftan da Esterhan el-Harezmî, 765 yılında Türk ordusu ile birlikte *Armenia* taraflarına saldırarak *Tiflis* şehrine girdi. Esterhan el-Harezmî çok sayıda insan öldürdüğü gibi Müslümanlardan ve zimmilerden çok sayıda esir aldı. Bu durum üzerine Halife Mansur, yaşanan karışıklığı ortadan kaldırmak amacı ile Hamid b. Kahtabe'yi *Tiflis*'e gönderdi. Hamid b. Kahtabe şehre geldiği sırada Türkler şehri terketmiş bulunmaktaydı.⁸⁶ Ayrıca Halife Mansur, Türklerle savaşması için Cebrail b. Yahya ve Harb b. Abdullah'ı da gönderdi. Yapılan savaşta Cebrail'in ordusu mağlup oldu, Harb b. Abdullah ile Cebrail'in askerlerinden bir kısmı ise öldü.⁸⁷

Halife Mütevekkil döneminde ise *Armenia* valisi Yûsuf b. Muhammed'in öldürülmesi ile yeni sorunlar yaşanmaya başladı. Yûsuf b. Muhammed⁸⁸ vali olarak *Armenia*'ya geldiği dönemde "*kumandanlar*

⁸⁴ Aydın, agm, s. 150.

⁸⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 116.

⁸⁶ İbn Kesir, age, C. 10, s. 175, 177.

⁸⁷ İbnü'l Esir, age, C. 5, s. 88.

⁸⁸ Ebû Saîd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'nin oğludur. Babasının ölümünden sonra Halife Mütevekkil Alallah tarafından *Armenia* (*İrminiyye*) ve Azerbaycan valiliğine getirilmiştir. Aynı

kumandanı” olarak adlandırılan Bagrat b. Aşot’un emân dilemesine rağmen Yûsuf, Bagrat ve oğlu Ni’me’yi yakalatarak Bağdat’a Halifenin yanına gönderdi. Yaşanan bu olaya tepki gösteren Armenia kumandanları Bagrat’ın yeğeninini yanında toplanarak Yûsuf’u öldürmek için yemin ettiler. Yûsuf, Tarûn şehrinde bulunduğu sırada Armenia kumandanları beldeyi kuşatma altına aldılar. Kuşatma sırasında Yûsuf ve beraberindekilerin hepsi kılıçtan geçirildi (852).⁸⁹

Sınır bölgelerinde meydana gelen olumsuz gelişmeleri fırsat bilen İslam Emirliği’de⁹⁰ bu dönemde bağımsız hareket etmeye başladı. Yönetimin kolaylaştırılması amacı ile Emirler üst düzey yetkilerin verilmesi ile Emirlerin bağımsız hareket etmelerine neden oldu. Özellikle Emir İshak b. İsmail, bağımsız hareket ederek hâkimiyet alanını genişletmeye başladı.⁹¹ Bir taraftan da İshak b. İsmail, Ermeni reislerini yönetime karşı isyana teşvik ediyordu.⁹² Emirler, Halifenin emir ve talimatlarına riayet etmiyorlar, topladıkları vergileri ise kendilerine tahsis ediyorlardı.⁹³ Bağımsızlığın göstergesi olarak Tiflis emiri İshak, başında ordu bulmasına rağmen sefere çıkarak Reh’e gitti.⁹⁴

zamanda bu bölgelerin komutanlığı görevinde üstlenmiştir. Yûsuf b. Muhammed bölgeye gelerek bölgeyi tamamen kontrolü altında tutmuştur. (İbnü’l-Esir, el-Kâmil fi’t-Tarih, c. 5, s. 592).

⁸⁹ İbnü’l Esîr, age, C. 5, s. 594; İbn Kesîr, age, C. 10, s. 528.

⁹⁰ *Armenia (İrminiyye-Ermeniye)* bölgesinde yönetimi kolaylaştırmak amacı ile *Tiflis* şehrinde bir İslam Emirliği kuruldu. (Aydın, agm. s. 150). İslam emirliği “*Emir*” adı verilen kişiler tarafından yönetilmekteydi. Yönetimde bulunan Emirlerinin başkomutan, devlet başkanı ve yargıçlık gibi asli görevleri vardı. Kartli Emiri’nin makamı ise *Tiflis (Tbilisi)* şehrinde bulunmaktaydı. Abbasi ordusunun merkezi gücü yine *Tiflis* şehrinde yer almaktaydı. (Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 115). Mütevekkil Alellah’ın *Tiflis* şehrini egemenliği altına almasına kadar Abhaz ve Gürcü halkı Tiflis emirine haraç ödemekteydi. Aynı zamanda Tiflis Emiri Müslümanlar ile çevre halkını hâkimiyeti altında bulundurmaktaydı. Hâkimiyeti altındaki halklar, aynı zamanda Tiflis Emiri’ne cizye vergisi ödemekle de mükellefti. (Mesûdî, *Murûc eş-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014. S. 169)

⁹¹ Aydın, agm, s. 150.

⁹² Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4,(Abbâsiler Dönemi)*, 5. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, s. 269.

⁹³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 120.

⁹⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 228.

Halife Mütevekkil yaşanan durumlardan haberdar olması üzerine *Büyük Boğa* olarak adlandırılan Boğa el-Kebîr⁹⁵ 852 yılında kalabalık bir ordu ile *Armenia* halkı üzerine gönderdi.⁹⁶ Halife, Boğa el-Kebîr'den Yûsuf b. Muhammed'in intikamını almak ve bağımsız hareket eden Tiflis emirini itaat altına alması talebinde bulundu. Boğa el-Kebîr, Musul ve el-Cezire üzerinden Erzen'e geldi. Kral Bagrat'ın damadı Musa b. Zûrâre ise bu sırada Erzen'de bulunuyordu. İlk mücadeleye burada başlayan Boğa el-Kebîr, 30 bin kişiye yakın bir topluluğu öldürdü ve birçok kişiyi de esir aldı. Aynı zamanda Boğa el-Kebîr, Musa b. Zûrâre'yi de Halife Mütevekkil'e gönderdi. Bu üstün başarıların ardından *Tiflis*'e giderek şehri muhasara altına aldı.⁹⁷

Boğa, *Tiflis*'e doğru yöneldiğinde öncü kuvvetlerin başında Zîrek (Zeyrek) et-Türkî'yi göndermişti. Zîrek, Kura Nehri'ni aşarak Tiflis Meydanında konakladı. Bir taraftan da Boğa, Ebû'l Abbâs el-Vârisî en-Nasrânî'yi *Armenia* halkına göndererek orada meskûn bulunan Arap ve Acemleri toplayıp *Tiflis*'e gelmelerini istedi. Tiflis emiri İshâk b. İsmail, Tiflis'ten çıkarak Zîrek ile mücadele etmeye başladı. Mücadele sırasında Boğa ise neftçilere şehrin yakılması talimatını vermiş, şehrin yandığını gören İshâk b. İsmail aniden şehre yöneldi. Bu durumu fırsat bulan savaşçılar İshâk'ın etrafını sararak esir aldılar ve oğlu Ömer ile birlikte Boğa el-Kebîr'e götürdüler. Boğa el-Kebîr, İshâk'ın öldürülmesini ve boynunun vurularak sehpaye asılmasını emretti.⁹⁸

⁹⁵ Boğa (Buga) el-Kebîr et-Türkî H. 153/M. 770 yılında dünyaya geldi. Abbasilerin hizmetine ne zaman girdiği hakkında kaynaklarda bilgiler mevcut değildir. (Osman Gürbüz, "*Boğa el-Kebîr'in Ermeniyeye Seferi*", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 234). 862-863 yılında hayatını kaybetti. (Mesûdî, Murûc ez-Zeheb, s. 412). Abbasi Halifeleri Mutasım, Vasık ve Mütevekkil Alellah dönemlerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Boğa el-Kebîr, kaynaklarda ilk kez Halife Mutasım döneminde Babek İsyanının bastırılması sırasında yaptığı mücadeleler ile görülmektedir. Halife Vasık döneminde ise Bedevilerin Medine'ye saldırması üzerine Bedevilere karşı başarılı mücadelelerde bulunarak Halife'ye bağımlı olmaları şartıyla Bedevileri itaat altına aldı. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 5, s. 482, 558). Said b. Nekes'in naklettiği rivayete göre Boğa el-Kebîr, Halife Mütevekkil Alallah'ın halifelîği döneminde Türkler, Dımaşk (Şam)'da Mütevekkil'i öldürmeyi planlamışlar, fakat Boğa el-Kebîr tarafından amaçlarına ulaşamamışlardır. (Mesûdî, Mûruc ez-Zeheb, s. 404).

⁹⁶ İbn Kesîr, age, C. 10, s. 528.

⁹⁷ İbnü'l Esîr, age, C. 5, s. 594-595.

⁹⁸ İbnü'l Esîr, age, C. 5, s. 600; İbn Kesîr, age, C. 10, s. 530-531; *Gürcistan Tarihi*, s. 228-229.

Neftçiler tarafından ateşe verilen şehir iki gün boyunca yandı ve çam ağacından inşa edilmiş ahşap yapılar nedeniyle *Tiflis* şehri harabeye döndü. Bu olaylar sırasında 50.000 kişi hayatını kaybetti. Yangının söndürülmesinin ardından Boğa'nın askerleri şehre girdiler. Hayatta kalanları esir aldılar ve mallarını yağmaladılar. (853).⁹⁹

Boğa el-Kebir, üç yıl kadar *Armenia* bölgesini elinde tuttu. Öldürülen İshak b. İsmail'in karıları ve çocuklarını *Bağdad* şehrine götürdü.¹⁰⁰ Boğa el-Kebir *Armenia* bölgesinden ayrılması üzerine Tiflis Emirliğinin başına Muhammed b. Halid'i getirdi. (855). Kendisinin yerine ise İsa b. Şeyh'i getirerek Bağdad'a geri döndü.¹⁰¹

5. Sâcoğulları Döneminde Tiflis Şehri (889-929)

Sac oğulları (Saciler)¹⁰², Azerbaycan coğrafyasında kurulan ilk Müslüman-Türk Devleti olup Abbasilere bağlı olarak egemenliğini devam ettirmişlerdir.¹⁰³ Aynı zamanda Abbasi Devleti'nin Kafkasya üzerindeki fetih hareketlerinde öncülük ettiler.

⁹⁹ İbn Kesir, age, C. 10, s. 530; Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-İbâd*, s. 387.

¹⁰⁰ Moses, age, s. 304.

¹⁰¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 230-231.

¹⁰² IX. yüzyılda Azerbaycan'da kurulmuş ikinci müstakil bir devletti. Ailenin bilinen ilk atası Ebu's-Sac Dîvdâd b. Divdest'tir. Ebu's Sac'ın Abbasilerin hizmetine ne zaman girdiği hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. (Bayram Arif Köse, *Sac oğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, 1. Baskı, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 103). Devletin sınırları batıda Ani ve Dvin, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Derbend, güneyde Zencan'dan meydana gelmekteydi. Şirvan, Şeki, Sünik ve Tiflis Emirliği Sac oğullarına (Saciler) vergi vermekteydi. Devletin merkezi ilk zamanlarda Meraga iken daha sonraları devlet merkezi Erdebil şehrine taşındı. Sac oğulları döneminde Berde, Tebriz, Urmiye, Hoy, Salmas, Merend, Beylekan gibi şehirler iktisadi ve siyasi alanda büyük önem kazandılar. (Vakif Piriye, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müallim Neşriyyatı, Bakü 2006, s. 26).

¹⁰³ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 218.

Sac oğullarının *Tiflis* üzerine ilk hareketleri Ebu's-Sac'ın¹⁰⁴ oğlu Muhammed el-Afşin¹⁰⁵ (879-901) döneminde meydana geldi. Bu dönemde Bagratunilerden I. Sumbat egemenlik sahasını kuzeye doğru genişletme arzusu içerisinde bulunuyordu. Yaşanan bu durum Sac oğulları Devleti'nin dikkatini çekmesine neden oldu. I. Sumbat 896 yılında Ahmed b. Tolun ile yaptığı mücadelede mağlup oldu ve Muhammed el-Afşin bu fırsattan yararlanarak *Armenia (İrminiyye)*'ya saldırdı. Muhammed el-Afşin, I. Sumbat'ın bütün aile fertleri ve Ermeniye naharlarını esir olarak aldı. Ardından Muhammed el-Afşin, oğlu Divdad'ı *Armenia*'ya hâkim atayarak *Tiflis* şehri üzerine yürüdü ve şehri yağmaladı.¹⁰⁶

Muhammed el-Afşin'den sonra yerine geçen kardeşi Yusuf b. Ebu's Sac (901-919/924-928) döneminde de *Tiflis* üzerine fetih hareketleri devam etti. Bu dönemde Halife el-Müktefi (902-908) ile Yusuf b. Ebu's-Sac'ın arasının açılmasını fırsat bilen I. Sumbat, yeniden saldırı düzenledi. Meydana gelen bu gelişmeler sırasında Abbasi Devleti yönetiminde de değişiklik yaşandı. el-Müktefi'nin ölmesi üzerine yerine halife olarak el-Muktedir (908-932) geçti. el-Muktedir iktidara geldikten sonra Yusuf b. Ebu's-Sac'ı *Azerbaycan* ve *Armenia* üzerine hareket düzenlemesi talimatını verdi. Fakat I. Sumbat'ın barış istemesi üzerine Yusuf b. Ebu's-Sac *Merağa*'ya dönmek zorunda kaldı. Bir süre sonra *Armenia* naharları arasında yaşanan iç çekişmelerden faydalanan Yusuf b. Ebu's-Sac ilk olarak *Sünik* ordularını mağlup etti. Ardından *Şirak* ve *Dvin* gibi

¹⁰⁴ Asıl adı Ebu's-Sac Divdâd b. Divdest olup Sac oğulları (Saciler) Devleti'nin bilinin ilk atasıdır. Abbasi Devleti'ni uzun yıllar boyunca uğraştıran Bâbek İsyanının bastırılması görevi ile Haydar b. Kâvûs el-Afşin'in bir komutanı olarak görev almıştır. Bâbek isyanının bastırılması sırasında gösterdiği üstün başarılarından dolayı idari ve askeri görevlerde yer aldı. Bâbek isyanından başka Mâzyâr b. Kârin, Mengü-Çur ve Zenci İsyanlarının bastırılması görevlerinde de bulundu. (Köse, age, s. 103, 105-124).

¹⁰⁵ Halife el-Mu'tazid 898 yılında Muhammed b. Ebu's-Sac'ı Azerbaycan ve Armenia bölgesine vali olarak tayin etti. Muhammed b. Ebu's-Sac bir süre sonra karışıklıklar çıkararak bölgeye tamamen hâkim oldu. Bu durum üzerine Halife el-Mu'tazid, Muhammed b. Ebu's Sac'a hilat gönderdi. Muhammed b. Ebu's-Sac ise halifeye karşı itaatini bildirmek amacı ile "Ebû'l-Misâfir" isminde bir kişiyi bazı rehineler ile Bağdat'a göndererek itaatini arz etti. 900-901 yılında Azerbaycan'da büyük bir veba salgını yayıldı ve Azerbaycan halkından birçok kişi veba salgını nedeniyle hayatını kaybetti. Meydana gelen bu veba salgını sırasında Muhammed b. Ebu's-Sac'da hayatını kaybetti. (İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, C. 6, s. 327, 329, 342).

¹⁰⁶Mehmetov, age, s. 221.

yerleri yağmaladıktan sonra Cafer b. Ali'nin vali olarak görev yaptığı *Tiflis* şehrini ele geçirdi. Ermeni kralı I. Sumbat, *Aphazya* dağlarına kaçmak zorunda kaldı.¹⁰⁷

Meydana gelen fetih hareketleri sonunda *Tiflis*, *Doğu Sıvnik*, *Artsab* (*Karabağ*), *Vayots-dzor*, *Gelarkunik*, *Nabcvan*, *Lori (Lore)*, *Vaspurakan* gibi yerler Yusuf b. Ebu's-Sac'ın hakimiyeti altına girdi.¹⁰⁸

Sac oğulları döneminin en önemli şehirleri arasında *Tiflis* şehrinin de olduğu görülmektedir. Diğer şehirler ise *Erdebil*, *Merağa*¹⁰⁹, *Zencan*, *Kazvin*, *Mugan*, *Dvin*, *Tebriş*, *Berdea* ve *Derbent* idi.¹¹⁰

6. Arap Caferoğulları Emirliği Döneminde Tiflis Şehri (912-1068)

Abbasi Devleti'nin zayıfladığı dönemde *Kafkasya* coğrafyası üzerinde bazı yerel hanedanlar ve emirlikler bağımsızlıklarını ilan etti. Bu emirliklerden biri olan Caferoğulları Emirliği kendilerine *Tiflis* şehrini merkez edinerek egemenliklerini devam ettirdiler.¹¹¹

Cafer oğullarının *Tiflis*'e hâkim olması nedeniyle Gürcüler şehri yeniden ele geçirmek amacı ile faaliyetlere başladılar. Özellikle Gürcü komutan Liparit'in büyük etkisi vardı. 1032 yılında komutan Liparit ve Kartli eristavı İoane Abazadze'nin ortak girişimleri sonucunda Tiflis Emiri Cafer'i yakalayarak esir aldılar. Aynı zamanda *Tiflis* şehrini de Emir Cafer'den kısa süreliğine ele geçirdiler. Esir haldeki Emir Cafer, Aphaz-Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın affetmesi üzerine *Tiflis*'teki görevine devam etti.¹¹² Yaşanan bu durum Kral IV. Bagrat ile komutan Liparit'in arasının açılmasına neden oldu.

Komutan Liparit'in Kral IV. Bagrat'ı *Tiflis*'in yeniden alınması yönündeki ikna çabası sonucunda şehir 1037 yılında muhasara altına alındı.

¹⁰⁷ *Gürcistan Taribi*, s. 236-237; Mehmetov, age, s. 222.

¹⁰⁸ *Gürcistan Taribi*, s. 236; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199): Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Baskı, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 79.

¹⁰⁹ Sac oğulları Devleti'nin ilk dönemlerinde başkent Merağa idi. Yusuf b. Ebu's-Sac döneminde ise devletin merkezi Erdebil oldu.

¹¹⁰ Mehmetov, age, s. 225.

¹¹¹ Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014, s. 55.

¹¹² Berdenişvili-Canaşia, age, s. 133; *Gürcistan Taribi*, s. 278.

Şehir halkının gösterdiği üstün direniş neticesinde muhasaranın iki yıl uzamasına neden oldu. Muhasaranın uzaması sonucunda şehirde açlık ve kıtlık baş gösterdi. Bu durum karşısında Tiflis halkı Azerbaycan'da bulunan Müslümanlardan yardım istedi. Bu sırada Azerbaycan'da Oğuzlar akın hareketlerinde bulunuyorlardı. Oğuzların Ermeniler üzerine yaptığı faaliyetleri duyan Aphazlar muhasarayı kaldırmak zorunda kaldılar.¹¹³

Tiflis Emiri Ebü'l-Fadl Cafer'in 1046 yılında ölmesi üzerine Tiflis'in yaşlılar heyeti Kral IV. Bagrat'ı davet etti.¹¹⁴ Yaşlılar heyeti, Kral IV. Bagrat'a 9 kale ile Ani kentini vermeyi önerdiler. Kral Bagrat kent ve kaleleri teslim almak amacıyla hemen harekete geçti. Bu sırada Kral Bagrat'a karşı Liparit, Bizans ile ittifak yaptı ve Selçuklu ordusu ile yapılan Kapetru Savaşı'nda esir düştü. Liparit'in düşmanca tavrı nedeniyle Tiflis şehrinin yeniden Cafer oğullarının egemenliği altına girmesine neden oldu.¹¹⁵ Yaşanan bu gelişmeler neticesinde Kral IV. Bagrat ve Liparit arasında 10 yıl kadar sürecek mücadeleler başladı.

7. Büyük Selçuklu Devleti Dönemi (1040-1157)

Selçukluların Armenia ve Azerbaycan bölgesine ilk gelişleri Urfalı Mateos'un yazdığı Vekayinamede 1018-1019¹¹⁶ yılları arası olarak görülmektedir.¹¹⁷ Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul'a "Senin, tebaamız ve maiyetimizle birlikte çöllere gitmen en doğrusudur. Bana ise izin ver ki Rûm (Anadolu) gazâsına gideyim. Belki güçlü düşmanlar zulüm elini eteğimizden bu şekilde çekerler." düşüncesi ile bir teklifte bulundu. Bu teklifin Tuğrul Bey tarafından kabul edilmesi üzerine Tuğrul Bey, ülkenin ulaşılmaz güç uzak bölgelerine gitti. Çağrı Bey ise otuz

¹¹³ Gürcistan Taribi, s. 278; İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 64.

¹¹⁴ Keleş, age, s. 68.

¹¹⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 134; Keleş, age, s. 168.

¹¹⁶ Tarihçiler bu konuda farklı tarihler vermektedirler. Mehmet Altay Köymen, 1016; İbrahim Kafesoğlu ve Osman Turan, 1018; Ali Sevim 1015-1021 tarihlerini vermektedirler. (Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Taribi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 32-33; İbrahim Kafesoğlu, Selçuklu Taribi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 11; Osman Turan, Selçuklular Taribi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, 9. Basım, İstanbul 2008, s. 89; Ali Sevim, Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2002, s. 4).

¹¹⁷ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaş Grigor'un Zeyli (1136-1162), Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yananç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 48.

bin¹¹⁸ kişilik bir kuvvetle *Ermeniye (Armenia)*'ye gitmek üzere *Horasan* tarafına doğru hareket etti.¹¹⁹

Selçukluların bölgeye gelişlerini Urfalı Mateos ise şu sözlerle anlatmaktadır:

*“467 nci yılın (17 Mart 1018-16 Mart 1019) başlangıcında, mukaddes Haça tapınan bütün Hristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekanimi Selâse'ye tapınanları vurdu. Resul ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuburu böyle olmuştur.”*¹²⁰

Çağrı Bey keşif hareketlerini Anadolu beldelerine kadar ilerleterek birçok ganimet elde etti. Keşif hareketlerini tamamlayan Çağrı Bey kardeşi Tuğrul'un yanına gitmek üzere hareket etti. *Bubara*'ya geldiği vakit, burada yurt tutmuş bir grup Türk topluluğu Çağrı Bey'e katıldı.¹²¹ Tuğrul Bey'in yanına gelen Çağrı Bey kardeşine *“burada iki büyük vali var. Bunlar Harezşah Harun ve Sebük Tekin'in torunu ve Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud. Biz yalnız bunların hakkından gelemiyoruz. Fakat keşfetmiş olduğum Horasan ve Arminya'ya gidebiliriz. Çünkü buralarda bize karşı gelebilecek bir kimse yoktur.”*¹²² sözleri ile keşif hareketlerini bildirdi.

Çağrı Bey, *Armenia* ve *Azerbaycan* bölgesine geldiği sırada Kafkasya coğrafyasında siyasi bir birlik yoktu. Bölgede bir dizi yerel beylik ve hanedanlar bulunmaktaydı. Azerbaycan'da Revvadiler ve Şirvanşahlar hanedanı,

¹¹⁸ Selçuklu tarihi üzerine araştırma yapmış tarihçiler 3.000 rakamını vermektedirler. Bu konu hakkında bkz. Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 11; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 89; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 32-33; Sevim, *Selçuklu Ermeni İlişkileri*, s. 4.

¹¹⁹ Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülâk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 25-26.

¹²⁰ Urfalı Mateos, age, s. 48.

¹²¹ Mîrhând, age, s. 29.

¹²² Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi Cilt I-II*, Süryaniceden İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, C. I, s. 293.

Azerbaycan ile Doğu Anadolu'nun bir kısmına Şeddadîler Devleti hakimdi.¹²³ Armenia bölgesinde ise merkezi *Tiflis* olan Arap Caferoğulları Emirliği (912-1068), *Borçalı-Kazaklar* ile *Gökçeğöl* kuzeyindeki *Sevordik* bölgesi ile *Şamşolde* kesimlerine hâkim durumda olan Taşir Bagratlıları (982-1185), merkezi tarihi *Ani* şehri olan Gregoryan Anı Bagratlıları Krallığı (961-1045) ve merkezi *Kars* şehri Gregoryan Vanand Bagratlıları Krallığı (962-1064) hâkim durumdaydı.¹²⁴

Selçukluların bölgeye ikinci gelişi ise 1037-1038 yılında meydana geldi. Bu tarihte Selçuklular, *Armenia (Ermenîyye)* bölgesine doğru harekete geçti ve *Urmiye*, *Meraga* gibi Azerbaycan şehirlerini ele geçirdikten sonra *Armenia* sınırlarına geldiler. Bu bölgede bulunan halka ağır darbeler indirerek birçok esir aldılar. İbnü'l-Esir ise bu olayı “*O kadar esir alınmıştı ki en güzel cariye'nin değeri beş dinardı, erkek kölelere ise kimse dönüp bakmıyordu.*”¹²⁵ sözleri ile nakleder.

A. Tuğrul Bey Dönemi (1040-1063) Azerbaycan ve Gürcistan Harekâtı

Çağrı Bey tarafından yapılan keşif hareketlerinin tamamlanması ve bir taraftan da Gaznelilere karşı sürdürülen bağımsızlık mücadelesinin başarı ile neticelenmesinden sonra Tuğrul Bey önderliğinde fetih hareketlerine hız verildi. Tuğrul Bey (1040-1063)'in iktidarı ele almasından sonra 1054-1055 yılında *Azerbaycan*'a doğru harekete geçti ve merkezi *Tebriş* olan Revvadiler¹²⁶ sınırlarına dayandı. Emîr Ebû Mansûr Vahsudan, Tuğrul Bey'e itaatini arz ederek Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Ardından Gence hâkimi Emîr Ebû'l Esvâr üzerine yürüyerek itaati altına aldı. Tuğrul Bey bu başarılı fetihlerini Erzurum'a kadar ilerletti. Mevsimin kış olması nedeniyle Tuğrul Bey,

¹²³ Mehmetov, age, s. 244.

¹²⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Abıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 55-59; Bedirhan, age, s. 55-56.

¹²⁵ Abu'l-Farac, age, C. I, s. 295-296; İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 9, 15.

¹²⁶ Merkezi Tebriz olmak üzere 981-1065 yılları arasında Azerbaycan'da hüküm sürmüşlerdir. Revvadiler hanedanı Abbasilerin İslam dinini yaymak ve bölgede siyasal anlamda güç elde etmek amacı ile Azerbaycan bölgesine yerleştirilmişlerdir. (Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı*, s. 238). Devletin ilk zamanlardaki merkezi Erdebil iken daha sonraları merkez Tebriz'e taşındı. Merkezin taşınmasındaki etken Tebriz şehrinin iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarda ilerlemiş olmasıydı. Revvadiler köken olarak Arap idiler. (Piriyevev, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, s.26).

Azerbaycan'a geri dönmek zorunda kaldı.¹²⁷ Tuğrul Bey, *Azerbaycan*'ı ele geçirerek *Gürcistan* üzerine yapılacak fetihlerin önünü açmış oldu. Aynı zamanda *Azerbaycan* Oğuz Türklerinin bir yurdu haline geldi.

B. Alparslan Dönemi Gürcistan Seferi ve Tiflis Şehrinin Ele Geçirilmesi (1063-1072)

Tuğrul Bey'in 4 Eylül 1063 yılında ölmesi üzerine yerine yeğeni Alparslan (1063-1072) geçti. Sultan Alparslan iktidarda bulunduğu dönemde Gürcistan üzerine iki kez sefer düzenlendiği görülmektedir. Sultan Alparslan'ın Gürcistan üzerine ilk fetih hareketi 1064 yılında meydana geldi.

Sultan Alparslan Şubat 1064 yılında Gürcistan üzerine yürümek amacıyla *Rey*'den kalabalık bir ordu ile harekete geçti. Sultan yolda ilerlerken bazı şikâyetlerle karşılaştı. Selçuknâme'ye göre bu şikâyetler şöyle nakledilir; "*Küird hırsızlardan bir alay fesat sahibi toplanıp Hulvân hududunda yol keser, o tarafa kervan uğramaz ve korkar.*" Bu şikâyetler üzerine Sultan Alparslan bir grup askeri, hırsızlar üzerine göndererek bir kısmını öldürürler bir kısmını ise esir alırlar. Böylece yollar güvence altına alınır.¹²⁸ Sultan Alparslan yola devam ederek *Merend* şehrine geldi ve burada Emir Tuğtegin adındaki Emir, Sultanın hizmetine girerek yapılacak akınlar ve Anadolu yolları hakkında rehberlik etti. Bölgeyi iyi bilen Emir Tuğtegin, Gürcü beldelerinin küfür, isyan, azgınlık istila etmiş olduğunu söyleyerek Sultanı *Gürcistan* gazasına teşvik etti.¹²⁹

Selçuknâme'ye göre Emir Tuğtegin, Sultana "*Önce Gürcistan'ın alınması ve ondan sonra Bizans'a sefer yapılması uygun bir tedbirdir.*" telkinlerinde bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁰ Bu sırada *Nahcivan*'da bulunan Sultan Alparslan Aras nehrini geçtikten sonra orduyu iki kola ayırarak *Gürcistan* üzerine doğru ilerledi. Sultan Alparslan'ın önderliğinde ilerleyen bir kısım ordu Lori Ermeni Kralı Giorg ile yıllık vergi ödeme şartı ile itaat altına alındı ve buradan hareketle

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 169-170.

¹²⁸ Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Erdoğan Merçil), 1. Basım, İstanbul 2011, s. 72.

¹²⁹ Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali el-Hüseynî, *Abbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Çeviren: Necati Lügäl, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 24; Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 20.

¹³⁰ Ahmed B. Mahmud, age, s. 72.

ordu Gürcistan topraklarına girdi. *Kangarni*, *Kartli* ve *Cavabet* bölgeleri istila eden ordu Gürcistan'ın kuzey sınırlarına doğru ilerledi.¹³¹ Cavahet bölgesinin en önemli şehirlerinden olan *Abalkalak*'ın da dâhil olduğu birçok bölge ve kale ele geçirildi.¹³²

Fetihlerin devam ettiği sırada Gürcü Kralı IV. Bagrat ise çareyi Kafkas Dağlarına kaçmakta bulmuştu. Ülkesinin yok olacağı düşüncesi ile Sultan Alparslan'a elçi göndererek itaatini arz etti. Bunun üzerine Sultan Alparslan'da Gürcü kralına iletmek üzere Emîr Temir el-Hâcib'i gelen elçi ile birlikte Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın yanına gönderdi. Sultan Alparslan'ın yazdığı mektupta "*Sana mektubum vasıl olunca ya İslam'a gelip hak yolunu bulursun ya da cizye kabul edip kızıktan kurtulursun. Başka şekilde senin ile savaştan vazgeçmeye imkân yoktur.*" diyerek öne sürdüğü iki şarttan birini kabul etmesini istedi. Mektup Kral Bagrat'a ulaştığında cizye ödeme şartı ile Sultan Alparslan'a itaatini bildirdi.¹³³ Ayrıca Sultan Alparslan, Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın kızını zevceliğe arz etmeğe mecbur etti. Sultan Alparslan Gürcü prensesi ile evlendi. Fakat Sultan Alparslan bir süre sonra Gürcü prensesini Vezir Nizamülmülk'e bağışladı.¹³⁴ Bundan başka bazı Gürcü emirleri de esir edildi ve bunlardan bir kısmı ise İslamiyet'i kabul etti. İslamiyet'i kabul edenlerden biri ise Bîşkîn adında bir emirdi. Bunun karşılığında Sultan Alparslan ona *Revâdî* şehrini iktâ olarak verdi.¹³⁵

Melikşah ve Vezir Nizamülmülk'ün idaresi altında bulunan bir diğer Selçuklu kuvvetleri ise Aras vadisi boyunca ilerleyerek *Sürmeli* ve *Meryemnişin* gibi kaleleri ele geçirdiler. Elde edilen başarıların ardından Sultan Alparslan,

¹³¹ Sevim, age, s. 20.

¹³² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 135.

¹³³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 76-77.

¹³⁴ İmadad-Dîn al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nubbat Al 'Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Türkçeye Çeviren: Kıvameddin Burslan), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 31; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Camî'üt Tevârib: Selçuklu Devleti*, (Farsçadan Çevirenler: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 110.

¹³⁵ Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Ziker-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 34.

Ani şehrini kuşatma altına aldı başarılı bir mücadele sonrasında *Ani* şehri de Selçuklu hâkimiyeti altına alındı. (Ağustos 1064).¹³⁶

Sultan Alparslan, *Gürcistan* ve *Armenia (Ermeniyye)* üzerine yaptığı başarılı seferlerden sonra Ermeni ve Gürcü memleketlerini bölerek taksim etti. Van Gölü bölgesini, Nahcivan Emiri Sakaroğlu Ebû Dülepe; Ani ve yörelerini, Dübeyl Emiri Ebu's-Sevaroğlu Minuçehr'e; Gürcistan'ın bir kısmını Gence Emiri Fadlun'a; Gürcistan'ın bir kısmını da, Tiflis emirine verdi.¹³⁷ Sultan Alparslan gerçekleştirdiği bu fetih hareketlerinden sonra İsfahan'a hareket etti ve ardından Kırman'a gitti.

Sultan Alparslan'ın *Gürcistan* üzerine ikinci seferi ise 1067-1068 yılları arasında gerçekleşmiştir. Sultanın bu sefere çıkmasında birçok neden etken olmuştur. Sultan Alparslan'ın *Gürcistan*'dan ayrılmasını fırsat bilen Gürcü Kralı IV. Bagrat, Müslümanların egemenliği altındaki şehirlere saldırılar düzenledi. İlk olarak *Berdea* şehrine girdi ve şehri yağmaladı.¹³⁸ Bir taraftan Gürcü Kralının saldırıları yaşanırken diğer taraftan da kuzeyden Gayrimüslim Türk, Alan, Komuk, Sarir ve Hazarların Selçukluların vassalı durumunda bulunan Şeddadoğulları ve Şirvanşahların memleketlerini istila ettiler.¹³⁹ Yaşanan bu gelişmeler üzerine Sultan Alparslan, Horasan'dan hareketle *Arran (Ran)*'a geldi. Sultanın *Arran*'a gelmesi üzerine Şeddadoğulları Emîri Fadlun (Fazlûn, Fazl) ve Şirvan hükümdarı Ferîburz b. Salar, Sultan Alparslan'a itaatlerini bildirdiler. Ardından Sultan Alparslan ordusu ile birlikte Aras'ı geçerek Gürcü Kralına

¹³⁶ el-Hüseynî, age, s. 25; Sevim, age, s. 20; Ahmed B. Mahmud, age, s. 77-81.

¹³⁷ Sevim, age, s. 20.

¹³⁸ el-Hüseynî, age, s. 30; Ahmed B. Mahmud, age, s. 86.

¹³⁹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 55; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157])*, Cilt I, 5. Baskı, İsam Yayınları, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 2018, s. 146.

sadık bulunan *Heret* şehrine geldi. Bu sırada *Şeki* bölgesi hükümdarı Ahastan, Sultan Alparslan'a gelerek itaatini bildirerek İslâm'ı kabul ettiğini¹⁴⁰ bildirdi.¹⁴¹

Gürcü kroniğinde Sultan Alparslan'ın yaptığı hareket ise şöyle nakledilir: “O sırada Kartli buğday ve şarapla dolu olduğundan, sultan altı hafta orada kalarak her şeyi ateş ve kan içinde bıraktı. Sultanın atlıları *Arguet*'e girmiş ve *Sver* kalesine kadar ilerlemiş olup, sayısız Hristiyanlar kısmen öldürüldü, kısmen de esir edildiler. Kartli korkunç bir manzara arz ediyordu. Bütün kiliseler harabeye çevrilmişti ve cesetlerle kaplı toprağa bakılamıyordu. Suçlarımızdan dolayı bizi cezalandıran Allah kan yağmuru damlatan bir bulut şeklinde görüldü. Bu bulut Kartli'nin doğusunda yayılarak gün aydınlığını derin karanlıklara çevirdi.”¹⁴²

Sultan Alparslan, Emir Savtegin ile Ahastan (Ahsartan)'ı rehber edinerek *Tiflis* üzerine doğru yürüdü. Yaşanan kısa çarpışmadan sonra *Tiflis* şehri ele geçirildi ve bunun üzerine Kral Bagrat itaatini bildirmek zorunda kaldı.¹⁴³ *Tiflis* ve *Rustav*'ın yanında birçok kale zapt edilerek ele geçirildi. Sultan Alparslan, *Tiflis* ve *Rustav* şehirlerini Gence Emiri Fadlun'a verdi.¹⁴⁴ Sıbt İbnu'l Cevzî, *Tiflis* şehrinin Fadlun'a verilmesini Fadlun'un Sultan'a para ve at vermesine bağlamaktadır ve şöyle nakleder: “*Tiflis emîri İbn Câfer, sultana gelip para ve at takdim etti; ayrıca Fadlun'da Tiflis'e gelip pek çok para verdi, bu nedenle Sultan Tiflis'i ona verdi, şehir emiri İbn Câfer ise Sultanın sarayında hizmete hazır olarak ikamete*

¹⁴⁰ el-Hüseynî, Ahsatan'ın İslâm'ı kabul etmesini şu sözlerle anlatır. <<Ahsatan, Sultan Alparslan'a hitaben: “Ben bir delalette kaldığımdan müteessirim, beni senin huzuruna sevk eden İslâm dini hakkında peyda ettiği fikir ve Nasranilikten alâkalarımı kesmek hususunda verdiğim karardır” dedi. Bunu söyler söylemez Sultan tahtından aşağı inerek mumaileyhi karşıladı, boynuna sarılarak başını öptü, o da buna mukabil Sultanın ayağını öptü, her ikisi ağlamaya başladılar; içlerinden derin bir teessür uyandı. Melik Ahsatan kelime-i şahadet getirdi. Bunun üzerine Sultan hazinesinde olan cevherleri önüne döktü ve kendisini lâzımhelen ikram ve ihtüramdan sonra yanındaki ata bindirdi. Emirler ve Hacıbler bunların yanında yaya olarak yürüdüler; böylece türlü türlü debdebe ve ihtişam ile süslenmiş, içinde her türlü nimetlerden sofralar kurulmuş bir çadır gelüp nazil oldular; sonra Sultan İslamiyet adab ve erkânını namazı ve kuran sürelerini kendisine öğretecek bir fâkih gönderdi; gusletmesini emretti.>> (el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 31).

¹⁴¹ Sevim-Merçil, age, s. 55; *Gürcistan Taribi*, s. 290-291; Özgüdenli, age, s. 146.

¹⁴² *Gürcistan Taribi*, s. 291.

¹⁴³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 88.

¹⁴⁴ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 135; *Gürcistan Taribi*, age, s. 291.

*başladı.*¹⁴⁵ Gürcü kroniğinde Sultan Alparslan'ın yanında 500 bin kişiden meydana gelen bir ordunun bulunduğu yazılmaktadır. Fakat Arap ve Fars kaynaklarında ise bu sefere katılan ordu hakkında herhangi bir sayı paylaşılmamaktadır.

Tiflis ve *Rustav* şehirlerinin ele geçirildiğini gören Gürcü Kralı IV. Bagrat yeniden barış yapmak amacıyla birçok hediyeler ile birlikte Liparit'in oğlu İoane'yi elçi olarak Sultan Alparslan'a gönderdi. Gürcü Kralı elçi ile bir de mektup göndermişti. Mektubun Sultan Alparslan'a ulaşması sonucunda cizye verilmesi şartı ile iki taraf arasında anlaşma sağlandı.¹⁴⁶ Sultan Alparslan Gürcistan'da beş ay kaldıktan ve Gürcistan'daki egemenliği yeniden tesis ettikten sonra Gürcistan'ı terk etti.

C. Muhammed Tapar Dönemi'nde Gürcü Kralı David'in Faaliyetleri

Sultan Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin başına gelmeden önce 1089 tarihinde Gürcistan Krallığı'nda iktidar değişikliği meydana gelmişti. Kral Giorgi II'in ölümünden sonra yerine kurucu-ıslahatçı anlamına gelen "Ağmaşenebeli" ünvanlı IV. David geçti. David, kral olduğu dönemde Gürcistan'ın durumu kötü bir haldeydi, yaşanan mücadelelerden dolayı halk dağlara kaçmış, düşman saldırılarından Doğu Gürcistan'ın köy ve kentleri yerle bir edilmiş bir ülkeyi miras olarak almıştı.¹⁴⁷ Kral IV. David'in amacı ise ülkeyi düzene getirmek, isyan halindeki feodal lordları kontrol altına almak, yönetimi merkezileştirmek ve en önemli amacı ise Türkleri Gürcistan ve Güney Kafkasya topraklarından atmak.¹⁴⁸

Kral IV. David düşüncelerini gerçekleştirmek için öncelikle, saldırılardan dağlara kaçmış halkı yerlerine ve yurtlarına geri dönmeye ikna

¹⁴⁵ Sibt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 153.

¹⁴⁶ *Gürcistan Taribi*, s. 291; Ahmed B. Mahmud, age, s. 89.

¹⁴⁷ Berdenişvili-Canaşia, age, s. 140; *Gürcistan Taribi*, s. 310.

¹⁴⁸ Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", TAD, C. 35, Sayı 60, 2016, s. 79, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2127/22005.pdf>

ederek başladı. İç düzenin sağlanması amacıyla Liparit'i yakalayarak iki ay hapis tuttu ve ardından Bizans memleketine gönderilmesi için sınırışı edildi.¹⁴⁹

Kral IV. David, ülkedeki istikrarı düzene koyduktan sonra Gürcistan topraklarının birleştirilmesi yönündeki hedefini gerçekleştirmeye başladı. David ilk olarak ülke sınırları dışında kalan Kaheti'den başladı. 1101 tarihinde *Kaheti*'yi batı yönünden koruyan Zade-zeni (Zeda-zeden) Kalesi'ni sınırlarına dâhil etti. 1104'te Hereti ileri gelenleri Kaheti-Hereti Kralı Ağsartan'ı yakalayarak Kral IV. David'e teslim ettiler. 1110'da *Samşvilde* ve *Dzerna*, 1115'te *Rustav*, 1117'de *Giş* ve *Kaladzor*, 1118'de *Agarani* ve *Lori* şehirlerini ele geçirdi.¹⁵⁰

D. Irak Selçuklu Devleti Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Muhammed Tapar¹⁵¹ hastalığı sırasında vasiyeti üzerine oğlu Mahmud'u Irak'ta Sultan olarak ilan etti. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine 19 Nisan 1118 yılında Mahmud adına hutbe okundu.¹⁵² Sultan Mahmud'un yanında bulunan emirler, devlet yönetimini tamamen eline alması için Sultan Mahmud'u, amcası Sancar ile mücadele etmesi yönünde teşvik ettiler. Bu sırada Horasan hâkimi olan Sancar (Sencer), yeğeni Mahmud'un tahriklere kapıldığını ve askerlerin ihtilafları üzerine bulunduğunu anlayarak Horasan'dan Irak'a doğru harekete geçti. Ağustos 1119 tarihinde Sultan Mahmud ile amcası Sultan Sancar arasında *Save* yakınlarında zorlu bir mücadele meydana geldi. İki taraf arasında meydana gelen mücadeleyi Sultan Sancar kazandı ve 4 Eylül 1119 tarihinde hutbe Sultan Sancar adına okundu.¹⁵³

Sultan Mahmud'un veziri ve Sultan Sancar'ın annesinin telkinleri sonucunda iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Yapılan anlaşma üzerine Sultan Sancar, *Irak*, *Azerbaycan*, *Bağdad*, *Dişâr-ı Bekr*, *Fars*, *Errân (Arran)*, *Ermen* ve

¹⁴⁹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 140; *Gürcistan Tarihi*, s. 311.

¹⁵⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 141-142; *Gürcistan Tarihi*, s. 312-318.

¹⁵¹ Sultan Muhammed Tapar, 18 Şaban 474 (21 Ocak 1082) tarihinde dünyaya geldi. Sultan olarak Ekim-Kasım 1099 yılında Bağdat'ta adına hutbe okundu. (İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, s. 594, C. 8).

¹⁵² İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 594.

¹⁵³ Ahmed B. Mahmud, age, s. 196-197; İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 612-616; Reşidü'd-Dîn Fazlullah, age, s. 165.

Gürcistan'ın yönetimini yeğeni Mahmud'a verdi.¹⁵⁴ Daha sonra Sultan Sancar, Horasan, Gazne, Mâverâünnehr ve egemenliği altındaki diğer bölgelere menşur göndererek kendisinden sonra Sultan Mahmud adını hutbelerde okumaları emrini verdi.¹⁵⁵ Böylece Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu ve Gürcistan üzerinde yapılacak seferler Irak Selçuklu Devleti nezdinde gerçekleşecektir.

E. Sultan Mahmud Dönemi Didgori Savaşı ve Tiflis Şehrinin Elden Çıkması

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sancar, Gürcistan'ın içinde yer aldığı *Irak, Azerbaycan, Bağdad, Diyâr-ı Bekr, Fars, Errân (Arran), Ermen* topraklarının yönetimini yeğeni Sultan Mahmud'a vermiş olup *Tiflis, Rustov, Sombet, Samşvilde ve Agarn*'nin bütün toprakları ise Türklerin hâkimiyeti altında bulunuyordu.¹⁵⁶ *Arran (Erran), Nahcivan ve Aras Nebrine* kadar olan memleketlerin yönetimi ise Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'un kontrolü altındaydı.¹⁵⁷

Kral IV. David, Sultan Muhammed Tapar döneminden beri yaptığı başarılı hareketlerde bulunmasına rağmen Selçuklulara karşı zafer elde edebilecek düzenli bir ordusu bulunmuyordu. Bu nedenle Kral IV. David, kendi komutası altında bulunan bir ordu kurma yoluna gitti. Kral IV. David bu düzenli orduyu 1096 ya da 1098 yıllarında Kıpçak hükümdarı Şara (Şaru) Han'ın oğlu Atrak'ın kızı Guranduht ile evlenip Kıpçakların desteğini sağlayarak elde etti.¹⁵⁸ Meydana gelen bu evlilik sonucunda Kral IV. David, Türkleri Gürcistan'dan atma düşüncesini gerçekleştirmek amacıyla 1118 yılında

¹⁵⁴ Ahmed B. Mahmud, age, s. 198; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, age, s. 79.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, age, C. 8, s. 616.

¹⁵⁶ *Gürcistan Tarihi*, s. 316; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, age, s. 79.

¹⁵⁷ Sevîm-Merçil, age, s. 235.

¹⁵⁸ Gürcü kroniği, Kıpçaklar ve Kıpçaklardan ordu oluşturma nedeni hakkında şu bilgiyi paylaşmaktadır: “Kral David, çok nüfuslu, cesur ve savaşçı ve çevik koşucu Kıpçak milletini tanıyor ve kendi idaresine tâbi olmağa hazır bu milletin başına geçmek kendisi için zor bir şey olmadığını biliyordu. Kral, bütün bu sebeplerden dolayı, Kıpçaklarla anlaşmak ve kaynatasını davet etmek üzere itimat ettiği adamlar gönderdi.” (*Gürcistan Tarihi*, s. 319). Fahrettin Kırzıoğlu ise Kıpçaklar hakkında şöyle bahseder. “Kıpçak milletinin çok kalabalık ahali, savaşta cesaretleri, yürüyüşteki çeviklikleri, saldırmadaki insafsızlıkları, istenen yerleri kolaylıkla zaptı ile hâkim olabilecekleri ve arzularına kolayca uyabilecekleri, kendisince çok iyi biliniyordu. Üstelik yakında yaşadıkları ve yerli halk olduklarından, başkalarına göre, Kıpçaklar için gelmek, daha kolay olacaktı.” (Kırzıoğlu, *Yukarı Küir ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 114).

kalabalık Kıpçak topluluğunu Gürcistan'a davet etti.¹⁵⁹ Kıpçaklar, Kral IV. David'e Osetler Geçidi'nin güvenliğinin sağlanması şartıyla sunulan teklifi kabul edebileceklerini bildirdiler. Bu şart üzerine Kral IV. David, başveziri Giorgi Çıkondidel ile birlikte Osetler Ülkesinde Daryal Kalelerini, Oset ve Kafkas kapılarını işgal ettiler. Böylece Kıpçakların geçişi için güvenli yol oluşturuldu ve aynı zamanda Kıpçakların güneye inmesindeki tek engelde kaldırılmış oldu.¹⁶⁰ Gürcü Kralı David ise bunlardan 40 bin kişilik bir ordu meydana getirdi. Kral IV. David'in bundan başka 5 bin kişilik bir muhafız ordusu da bulunmaktaydı.¹⁶¹

Gürcü Kralı IV. David askeri reformlar yaptığı sırada Müslümanların ve Türklerin egemenliği altındaki topraklarda siyasi durum karıştıktı. Büyük Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar'ın ölmesi sonucunda Sancar ve yeğeni Mahmud arasında iktidar mücadelesi yaşanmaya başladı. Aynı zamanda *Şirvan* ve *Derbend* kumandanları arasında da kavgalar yaşanmaktaydı.¹⁶²

Askeri güce sahip olan Gürcü Kralı David, siyasi ortamında elverişli olması neticesinde 1120 yılında *Şirvan*'a karşı saldırıya geçti ve *Kabala* kentini ele geçirdi. Kral David, yüksek miktarda altın, gümüş ve kıymetli eşyalar elde etti. Buradan hareketle 7 Mayıs 1120'de *Şirvan*'a girdi ve Gürcü Kralı buradaki birçok yeri ele geçirdikten sonra *Kartli*'ye geri döndü. 1121 yılı ilkbaharında Türklerin *Berdea* şehrine yeniden yerleşmesi sonucunda Kral David, Kıpçaklardan oluşturduğu ordu ile birlikte Kür nehrini geçerek *Arabia* ve *Berdea* şehrini ele geçirdi.¹⁶³

Gürcü Kralı IV. David'in yaptığı baskınlardan bunalan Tiflisli Müslümanlar, Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'un yanına giderek kendilerini Gürcü Kralı'nın baskınlarından kurtarmasını istemiştir. Melik Tuğrul'da Haçlılara karşı başarılı savaşlar yapan Mardin-Artuklu Emiri İlgazi, Bitlis ile Erzen hâkimi Togan Arslan Bey, Dübeyş b. Sadaka ve Melik Tuğrul'un

¹⁵⁹ Kırzioğlu, age, s. 110, 112.

¹⁶⁰ Ateş, agm, s. 82.

¹⁶¹ Kırzioğlu, age, s. 112; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 142.

¹⁶² *Gürcistan Taribi*, s. 321; İbnü'l-Esîr, age, C. 8, s. 612-616.

¹⁶³ *Gürcistan Taribi*, s. 321.

atabeği Gündoğdu'dan oluşan bir kuvvetle Gürcüler üzerine doğru harekete geçti.¹⁶⁴

Savaş sırasında Selçukluların asker sayısı kaynaklarda farklılık göstermektedir. Ermeni müverrihi Urfalı Mateos'ta 400 bin¹⁶⁵, İbnü'l-Esîr'de 30 bin¹⁶⁶, Fransız tarihçisi ve şövalye Walter teh Chancellor'sa da 600 bin¹⁶⁷ kişi olduğu görülmektedir.

Birleşik Selçuklu ordusu üç kol halinde Gürcüler üzerine doğru yürüdü. Melik Tuğrul ve Atabeği Gündoğdu komutasındaki bir kol *Gence*'den yola çıktı, Togan Arslan Bey komutasındaki askeri kuvvet *Dvin*'den, Artuklu Emiri İlgazi'nin komutasındaki bir diğer kolda *Mardin*'den harekete geçti.¹⁶⁸ Türklerin harekete geçtiği haberini alan Gürcü Kralı David, Kıpçak, Alan ve Franklardan meydana getirdiği bir kuvvetle *Trialet*, *Manglis* üzerinden *Didgorn*'ye girdi. Urfalı Mateos'un 15 Ağustos 1121¹⁶⁹, Gürcü kroniğinin verdiği tarihe göre 18 Ağustos 1121¹⁷⁰ tarihinde büyük bir savaş meydana geldi. Melik Tuğrul, Emir İlgazi ve Emir Togan Arslan Bey, Kral David'in Kıpçak ordusunun baskınına uğraması ve ordunun ok yağmuruna tutulması sonucunda Emir İlgazi'nin komutasındaki kuvvetler 4 bin esir vererek dağıldı. Emir İlgazi ile Dübeyş b. Sadaka ise hayatlarını zor kurtararak kaçmayı başardı. Geride kalan kuvvetler ise dağılan kuvvetlerin mağlup olduğu düşüncesi ile kaçmaya başladılar.¹⁷¹

Urfalı Mateos Selçukluların yaşadığı yenilgiyi şöyle nakletmektedir:

*“O gün, Türk askerleri korkunç bir telafata uğradılar. Çaylarla dereler cesetle doldu ve dağ yamaçları ölülerle kaplandı. Türklerden 400,000 kişi maktul düştü, 30,000 kişi esir edildi, ovalarda maktullerin ve ölü atların cesetleriyle kaplandı. Kıpçak ve Gürcü askerleri, onları Ani şebri hudutlarına kadar sekiz gün kovaladılar.”*¹⁷² Bu savaş

¹⁶⁴ Kırzioğlu, age, s. 117; Ateş, agm, s. 85; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁶⁵ Urfalı Mateos, age, s. 269.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁶⁷ Ateş, agm, s. 85.

¹⁶⁸ Ateş, agm, s. 86.

¹⁶⁹ Urfalı Mateos, age, s. 270.

¹⁷⁰ *Gürcistan Taribi*, s. 323.

¹⁷¹ Kırzioğlu, age, s. 117; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁷² Urfalı Mateos, age, s. 270.

neticesinde Gürcüler bol miktarda silah, mücevher, hayvan ve kıymetli eşya elde etmişlerdir.

Gürcü Kralı David Didgori zaferinin ardından *Tiflis* üzerine yürüyerek 1122 tarihinde şehri muhasara altına aldı. Yaşanan mücadeleler sırasında *Tiflis* halkı çok zor şartlar altına düşmüşler ve büyük sıkıntılara maruz kalmışlardı. Şehri elinde bulunduran Müslüman halk Gürcü kralına karşı daha fazla direnemeyeceklerini anlayarak *Tiflis* şehrini teslim etmek zorunda kaldılar.¹⁷³ Şehrin ele geçirilmesinden sonra Gürcü Kralı David şehirde büyük bir katliam yaptı. Şehir halkından 500 kişiyi kazığa çıkartarak işkencelerle öldürdü.¹⁷⁴ Gürcü Kralı David, Gürcü Krallığının başkentini *Kutaisi*'den *Tiflis*'e taşıdı.¹⁷⁵ *Tiflis* şehrinin kaybedilmesi ile birlikte 400 yıllık İslam hâkimiyeti de son bulmuş oldu.

1121 Didgori bozgunu ve 1122 tarihinde *Tiflis* şehrinin kaybedilmesi ve Tiflisli Müslümanların Gürcülere karşı Sultan Mahmud'dan yardım istemesi üzerine Sultan Mahmud 1123 tarihinde *Şirvan*'a doğru bir sefer yapmak zorunda kaldı. Sultan Mahmud *Şirvan*'a gelerek Şirvan hâkimi Şirvanşah'ı yakaladı ve ardından *Şamahı* şehrini ele geçirdi.¹⁷⁶ Sultan Mahmud burada iken Gürcü Kralı'na bir mektup gönderdi: "*Ormanlar kralısın ve asla ovalara inmezsin. İşte ben Şirvan-şah'ı yakaladım ve kendisinden haraç talep ederim. Onu istiyorsan bana uygun bediyeler gönder, değilse beni görmeğe gel.*" Gelen mektup üzerine Gürcü Kralı 50 bin kişilik bir Kıpçak ordusu ile *Şirvan*'a girdi ve Şirvanşah'ın ikamet yeri olan *Gülistan*'ı ele geçirdi. 1124 tarihinde *Dmanis* şehrini aldı. Buradan hareketle Gürcü Kralı, Mayıs ayı içerisinde *Sombet*, *Gagni*, *Terunakan*, *Kavazin*, *Norberd*, *Manasgemni* ve *Nalincakar* kalelerini aldı. Haziran ayında ise *Cavabet*, *Göle*, *Karnifola* ve *Pasin*'i alarak *İspir*'e kadar ilerledi. Kral David bu icraatlarından sonra *Trialel*'e geri döndü.¹⁷⁷

¹⁷³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 143; İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 5.

¹⁷⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: İlhan Aslan, Editör: Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 61; Urfalı Mateos, age, s. 270.

¹⁷⁵ İbericli, age, s. 174.

¹⁷⁶ Kırzioğlu, age, s. 118; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 143.

¹⁷⁷ *Gürcistan Tarihi*, age, s. 324-326.

Tiflis şehrinin kaybedilmesinden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Sencer 1125 yılında yeniden *Tiflis* üzerine bir sefer düzenlediyse de başarı elde edemedi. Bunun üzerine Sultan Sencer geri dönmek zorunda kaldı.¹⁷⁸

8. Azerbaycan Atabeyliği (İldenizoğulları) Dönemi (1136-1225)

Devletin kurucusu olan Şemseddin İldeniz¹⁷⁹, Irak Selçuklu Devleti'nin en çalkantılı dönemini teşkil ettiği ve Sultan Mesud (1134-1152)'un saltanatı sırasında kendisini göstermiştir. Dikkat çeken üstün zekâsı sayesinde Şemseddin İldeniz, Sultan Mesud tarafından taltif edildi. Bunun sonucunda da Sultan Mesud, ölen kardeşi Tuğrul'un eşi Mümine Hatun ile Şemseddin İldeniz'i evlendirdi.¹⁸⁰ Kurulan akrabalık neticesinde Sultan Mesud 1136 yılında Şemseddin İldeniz'e *Arrân*'ı iktâ olarak verdi.¹⁸¹ İldeniz'de bu durum üzerine *Berdea*'da bulunan karargâhına gitti ve burada elde ettiği faaliyetler sonucunda yerli emirleri kendi tarafına çekerek Azerbaycan'a hâkim oldu. Ziya Bünyadov,

¹⁷⁸ İbnü'l Esîr, age, C. 10, s. 305.

¹⁷⁹ Şemseddin İldeniz, köken olarak Kıpçak Türklerindedir. Gençliği hakkında kaynaklarda fazlaca bilgi mevcut değildir. Şemseddin İldeniz, ilk olarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un veziri Kemâleddin Ebu Talib el-Sümeyme'nin memlûku idi. Sümeyme'nin 1121-1122 yılında Batıniler tarafından öldürülmesi sonucunda bütün serveti Sultan Mahmud tarafından müsadere edildi. Böylece Şemseddin İldeniz'in de yeni sahibi Sultan Mahmud oldu. Sultan Mahmud'un da 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131) yılında ölmesi üzerine Şemseddin İldeniz, yeni hükümdar Sultan Mesud'un köleleri arasına girdi. (Hüseyin Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1966, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 12; Kayhan, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 871). Şemseddin İldeniz, Sultan II. Tuğrul'un iktidarda bulunduğu sırada zekâsı sayesinde yükselmeye başladı. Sultan Tuğrul'un eşi Mümine Hatun, İldeniz'e danışman oldu. Sultan Tuğrul'un ölmesi üzerine Irak Selçukluların başına geçen Sultan Mesud ise Şemseddin İldeniz ile Mümine Hatunu evlendirdi. Bu evlilik sonucunda Nusretüddin Muhammed Cihan Pehlivan ve Müzaferüddin Osman Kızılarslan adında iki oğlu ve adı bilinmeyen bir kızı dünyaya geldi. (Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi (1136-1225)*, Çeviren: İlyas Kemalöglü, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017, s. 62-63).

¹⁸⁰ Hüseyin Kayhan, *"Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)*, Türkler Ansiklopedisi, C. 4, Ankara 2002, s. 871.

¹⁸¹ Şemseddin İldeniz'in Atabey olarak Azerbaycan'a gönderilme tarihi tarih kaynaklarında farklılık göstermektedir. Azerbaycan Atabeyliği üzerine çalışma yapan Ziya Bünyadov, İldeniz'in Atabey olarak gönderilmesini 1136 tarihini vermektedir. (Bünyadov, *Azerbaycan Atabegleri Devleti*, s. 63). Bu konuda araştırma yapan bir diğer tarihçi Hüseyin Alyârî ise doktora tezinde 1146 tarihi olarak göstermektedir. (Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri*, s. 13).

Atabeg Şemseddin İldeniz'in yaptığı faaliyetlerin, Irak Selçuklu Devleti'nin merkezi iktidarının güçlenmesine yönelik olduğunu söylemektedir.¹⁸²

Şemseddin İldeniz'in iktidarı döneminde Gürcü Kralı IV. David, Temmuz-Ağustos 1162 tarihinde Kafkasya'dan topladığı ordu ile İslam ülkelerine saldırmaya başladı. İlk olarak Azerbaycan'a bağlı *Duvin* şehrine saldırdı ve şehri zapt ederek yağmaladı. Ardından *Gence* şehrine kadar ilerledi. Yapılan işgal sırasında Gürcü ordusu *Duvin* ve köylerinde 10 bin kişiyi öldürdü ve birçok kişiyi de esir aldılar. Gürcü ordusu daha da fazla ileri giderek elde ettikleri esir kadınları çırılçıplak ve yalınayak Gürcü ülkesine götürdüler. Kadın esirlere karşı yapılan kötü muamelelere Gürcü kadınlarından da büyük tepki geldi ve *"Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığımız şeylerin aynısını bize yapmağa mecbur ettiniz."* dediler ve bunun üzerine Müslüman kadınları giydirmek zorunda kaldılar.¹⁸³

Ayrıca Gürcü Kralı David, camiler üzerine yaptığı saldırılar sırasında minare tepesinde bulunan hilali indirerek onu sırmalarla süsledi ve hilali tabut içerisine koyarak yalın ayak gezmekte olan mollalara vermiş ve başkent *Tiflis*'e götürmüştür.¹⁸⁴

Duvin şehrine yapılan saldırı sonucunda Şemseddin İldeniz, Gürcüler üzerine hareket etmek için hemen asker topladı. Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'da bulunduğu sırada Gürcüler tarafından bir mektup aldı:

"Gence ve Beylekandan bizim haracımız vardı, her sene gelir melikin hazinesine vasıl olurdu, senelerden beri bu gelmiyor, bunun gönderilmesini senden rica ederiz" dediler. Gelen bu mektuba Şemseddin İldeniz'de: *"Benim Irak'ı terk ile bu memleketlere gelmekliğim asker toplamak ve Tiflis'i muhasara ile zapt etmektir, bunu almadan yapamam; eğer kuvvetiniz varsa meydana koyun, ben sizin memleketinizi zapt edeceğim. Ben öyle bir ordu ile geldim ki sizi ondan kılıç ve mızrakla harp etmekten başka bir şey kurtaramaz."* diye cevabi bir mektup yazdı.¹⁸⁵

¹⁸² Bünyadov, age, s. 63, 71.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 310; Müverrih Vardan, age, s. 72.

¹⁸⁴ Müverrih Vardan, age, s. 72.

¹⁸⁵ (el-Hüseynî, age, s. 110-111.

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'da bu sırada *Hemedan*'da bulunmaktaydı. Atabeg Şemseddin İldeniz, Gürcüler tarafından gelen mektup ve mektuba karşılık verdiği cevaplar hakkında verdiği malumatı Sultan Arslanşah'a arz etti. Sultan Arslanşah'da Atabeg Şemseddin İldeniz'e katılmak için hemen harekete geçti ve ordusu ile birlikte *Nahcivan*'da Atabeg Şemseddin İldeniz'e katıldı.¹⁸⁶

Atabeg Şemseddin İldeniz'in katıldığı meşveret meclisinde emirlerin savaş yapma isteği üzerine Gürcüler'e karşı sefer yapılması kararı çıktı ve Safer 558 (Ocak-Şubat 1163) tarihinde Gürcü topraklarına girdiler. Bu sefer sırasında Şemseddin İldeniz'in yanında Irak Selçuklu hükümdarı Arslanşah, Ahlat hâkimi Şâh-ı Ermen b. Sökmen el-Kulbi, Erzurum hâkimi Fahreddin Devletşah ve Meraga hâkimi İbn Aksungur'da bulunmaktaydı.¹⁸⁷ Ziya Bünyadov, bu sefer sırasında Şemseddin İldeniz'in ordusunun 50.000 kişiden meydana geldiğini bildirmektedir.¹⁸⁸

Birleşik Müslüman ordusu ile Gürcü ordusu çok çetin bir mücadele içerisinde bulundular. Savaşı kızıştığı sırada Gürcü ordusunda meydana gelen çözümler sonrasında 9 Şaban 558 (13 Temmuz 1163) tarihinde Gürcü Kralı büyük bir bozguna uğratıldı. Yaşanan galibiyetin ardından birleşik Müslüman ordusu Zerâri Kalesine girdi.¹⁸⁹

Bu seferde yer alan İbnu'l Ezrak bu savaşı şöyle nakleder:

“9 Şaban (13 Temmuz) 558 (1163) Çarşamba günü Şahermen. Sultan Arslanşah b. Tuğrul Beğ. Şemseddin İldeniz. Erzen hâkimi Fahreddin Devletşah Abhağ ve Gürcü kralını çok büyük bir yenilgiye uğratıp savaşın meydana geldiği Zerâri (Kerkeri?) Kalesine girdiler. Kralı feci şekilde yendiler ve onlardan sayılamayacak kadar ganimet aldılar. Kralın yemlikleri gümüş olan tavlabanesi. Şaraphanesi ve içinde olanlar, ayrıca şaraphanede bulunan iki gümüş şarap küpü alındı ve bir kağrı arabasıyla taşındı; onlardan biri Sultan'a verildi, Sultan da onu ve yaklaşık iki bin dinar karşılığında satın aldığı

¹⁸⁶ el-Hüseynî, age, s. 111.

¹⁸⁷ İbnu'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali b., *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Prof. Dr. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992, s. 134; el-Hüseynî, age, 111; İbnu'l-Esîr, age, C. 9, s. 310.

¹⁸⁸ Bünyadov, age, s. 72.

¹⁸⁹ İbnu'l-Ezrak, age, s. 134; el-Hüseynî, age, s. 113.

ganimetlerle ile ganimetten elde edilen altın ve gümüş kapların hepsini su içme hayırına (sebil olarak) Hemedan camiine gönderdi. Diğer gümüş şarap küpünü ise Türkmenler alıp kırdular. Böylece Gürcü ve Abhazlardan büyük bir ganimet elde ettiler ve pek çok balkı da öldürdüler. Abhaz Kralı ise bir kimsenin üç gün boyunca nadiren güneşi görebileceği çam ağaçlarıyla kaplı sık bir ormana kaçtı. Ben 549 (1154) yılında Abhaz kiralının hizmetinde iken bu ormanda olayın geçtiği yeri gördüm.”¹⁹⁰

el-Hüseynî ise bu savaş hakkında şu bilgileri paylaşmaktadır:

“Gürcü askerleri tarafından Müslüman askerleri üzerine hücumlar başladı. Müslümanlar şiddetli surette sebat gösterdiler. Harp olanca şiddetiyle kızıştı; şimşek gibi parlayan kılıçlarla kafalar gövdelerden ayrılıyor, muhariplerin tepelerine kılıçlar iniyordu. Harp son derecede olanca şiddetle kızıştığı ve Gürcü askerleri Müslümanlar üzerine yükledikleri vakitte düşmanın gözlerini yalnız ikinci fırka yıldırdı. Bu fırkayı da Irak emirleri teşkil ediyordu; bunlar azim ve ihtiyat ve hayretle tek bir getirecek bir gece karanlığı ve şiddetle akan bir sel gibi düşmanların başına üşüştüler Müslüman kardeşlerine iltihak ettiler. Öğle vaktine kadar Meliklerinin önünden ayrılmamakla beraber, düşmanların saflarını bozarak, muharipleri bezimete uğratarak ve onları yerlerinden püskürterek Allah'ın düşmanlarına karşı ilerlediler. Atabeg İldeniz Türk piyadelerile bir cemmi gafir halinde beraber geldi. Gürcü Meliki Müslüman askerlerinin çokluğunu ve kendilerine birbiri ardı sıra tabur tabur imdat geldiğini görünce askerleriyle kaçmağa başladı. Bu esnada önden ve arkadan gelen kılıç darbelerine tutuldular.

Müslüman müşrik kâfirleri tákibe koyuldular. Öğle vakti geldi, Müslümanlar harpten fâriğ oldular. Düşmanların bahadırlarından, cengâverlerinden on bine yakın adam kestiler, hepsini yere sererek vahşi hayvanlara, kuşlara yem yaptılar.”¹⁹¹

İbnü'l Esîr, Gürcülerin yaşadığı bu mağlubiyeti bir Gürcünün yaptığı ihanete bağlamaktadır ve şöyle nakleder:

“Gürcülerden biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve O'na: <<Bana asker ver, bildiğim bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırayım>> demişti. İldeniz teminat aldı ve Onunla beraber bir askeri bir birlik gönderdi. Gürcülerin yanına varacağı günü de tespit edip sözleştiler. O gün

¹⁹⁰ İbnü'l-Ezrak, age, s. 134.

¹⁹¹ el-Hüseynî, age, s. 113.

*Müslümanlar Gürcülerle savaşa girdiler. Tam savaşta oldukları sırada Müslüman olan o Gürcü de İldeniz'in askerleriyle oraya varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcülere saldırdı, bunun üzerine Gürcüler mağlup oldular, pek çok kişi öldürüldü ve esir alındı. Müslümanlar sayılamayacak kadar çok mallarını ele geçirdiler. Gürcüler sayıca fazlalıklarına güvenerek zaferden emindiler, fakat Allah onların umutlarını boşa çıkardı. Müslümanlar onları takip edip üç gün, üç gece boyunca öldürmeğe ve esir almağa devam ettiler. Nihayet galip ve muzaffer olarak geri döndüler.*¹⁹²

Şemseddin İldeniz, Gürcüler karşısında büyük bir ganimet elde etti ve bu ganimetin şimdye kadar hiçbir Müslüman'ın elde edemediğini dile getiren el-Hüseynî şöyle anlatır:

*Müslümanlar o kadar ganimet elde ettiler ki şimdye kadar ne bir Müslüman ne de bir Müslüman askeri bu kadar ganimet eline geçirmemişti. Güzel atlardan ve mallardan, güzel çadırlardan ve inci gibi kölelerden alınan ganimetler haddinden fazla idi. Bunların arasında atlara su verilen altun ve gümüştan kovalar yine altundan yemek kabları tabaklar, sahanlar vardı. Hazinede cevherler, altunlar Cenab-ı Hak'ın Kur'anda Ehli Cennet'e vadettiği inciler, mercanlar mevcut idi.*¹⁹³

Atabeg Şemseddin İldeniz elde ettiği zafer sonrasında devletin sınırlarını Tiflis Kapısı'ndan Kırman'a kadar genişletmiş oldu. Ayrıca Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'ın çoğunu, *el-Cibâri, Hemedan, İsfahan, Rey* ve civarındaki yerleri de hâkimiyeti altına aldı.¹⁹⁴

9. Harezmsahlr Dönemi

Gürcüler, Müslüman ülkelerine saldırmak, Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan'ı Azerbaycan bölgesinden uzaklaştırmak, *Tebriç'i* işgal etmek, Halife'yi hal ederek yerine Papaz'ı geçirmek için Bağdat şehrini işgal etmek ve Müslüman halkı da Hristiyan yapmak amacı ile faaliyete başladılar.¹⁹⁵

¹⁹² İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 310-311.

¹⁹³ el-Hüseynî, age, s. 113-114.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, age, C. 9, s. 388.

¹⁹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Ciban Güşa*, Çeviren: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 359; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282.

Gürcülerin Müslüman ülkelere yaptığı akınları haber alan Celâleddin Harezmsâh¹⁹⁶ 1225 yılında Gürcüler üzerine doğru hareket etti. Celâleddin Harezmsâh'ın *Merağâ*'ya doğru geldiğini duyan Gürcüler, Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan'a haber göndererek anlaşma yapmayı teklif ettiler. Fakat iki taraf, aralarında ittifak edemeden Celâleddin Harezmsâh, *Merağâ*'ya gelerek şehirde ikamet etti. Celâleddin Harezmsâh, *Merağâ* şehrini hakimiyeti altına aldıktan sonra 25 Temmuz 1225 yılında *Tebriçî*'de sınırlarına dâhil etti.¹⁹⁷

İbnü'l-Esîr, Celâleddin Harezmsâh'ın Azerbaycan'da bulunduğu sırada Gürcüler hakkındaki düşüncelerini *"Gürcüler ülkesine bir akın yapmayı, onları kılıçtan geçirerek ülkelerini ele geçirmeyi düşünüyor ve arzû ediyorum."* sözleri ile dile getirmektedir. Ardından Celâleddin Harezmsâh, Gürcü Kraliçesi Rusudan'a¹⁹⁸ (1223-1245) tehdit dolu bir mektup göndererek Gürcülere karşı savaş ilan edeceğini söylemiştir.¹⁹⁹ Gürcü Kraliçesi Rusudan ise verdiği cevapta: *"Babamın emrindeki ordular şu an senin emrinde bulunanlardan bir hayli dâba kalabalık idi. Hatta bildiğin gibi O senden de güçlü bir hükümdardı. Ayrıca Moğollar ülkenizi istila ettiği halde*

¹⁹⁶ Harezmsâh tabiri İslamiyet'ten evvelki zamanlardan beri Harezm ülkesine sahip olanlar tarafından kullanılan bir unvandır. (İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 33).

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282-285.

¹⁹⁸ Gürcü Kralı Giorgi Laşa'nın kız kardeşidir. Laşa Giorgi'nin ölümünden sonra Gürcü Krallığında varis sorunu ortaya çıktı. Giorgi'nin Davit adında bir oğlu vardı, fakat Davit Giorgi'nin kilise nikahı olmadan evlendiği kadından dünyaya gelmişti. Gürcü yasasına göre Davit "Kanunsuz" varis sayılmaktaydı. Bu nedenle taht üzerinde herhangi bir hakkı bulunmuyordu. Giorgi'de ölmeden önce taht için bir varis bırakmadığından Gürcü devlet büyükleri toplanarak Laşa Giorgi'nin kızkardeşi Rusudan'a taç giydirerek Gürcü Krallığının başına getirdiler. Devlet büyükleri bir yıl aradan sonra Kraliçe Rusudan'ı evlendirmeye karar verdiler ve Karnu-Kalak (Erzurum) Beyinin oğlu Muğisiddin ile evlendirdiler. Bu evlilik sonucunda Rusudan'ın Muğisiddin'den Tamar ve Davit adında iki çocuğu dünyaya geldi. (Berdzenişvili-Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, s. 162). Claude Cahen'e göre Gürcistan Kraliçesi Rusudan Hristiyanlığı kabul ederse, Tuğrulşah'ın oğullarından biriyle evleneceğini söylemiş, Tuğrulşah'ta bu teklifi kabul etmiştir. (Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000, s. 136). Rusudan'ın iktidarda bulunduğu dönemde Harezmsâhlar ve Moğollar tarafından Gürcistan ve Ermenistan toprakları işgal edildi. Yaşanan bu işgal sırasında 100 bin kişinin öldüğü söylenmektedir. Rusudan, Moğollara vergi vermeyi kabul ettiği gibi oğlunu da Moğollara rehin olarak verdi. Kaynaklarda ölüm tarihi farklı verilmesine rağmen 1245-1247 yılları arasında sefalet içinde hayatını kaybetti. (Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Türkçeleştirilen, Fahri Huvaj, C. 1, Ankara 2002, s. 44-45).

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 282-285.

biz onları rahatlıkla durdurmuştuk ve onların bize karşı yapabilecekleri en iyi davranış bizden uzak durmak olmuştur. Bunları hatırlatırız.” sözleri ile Celâleddin Harezmsah’ı basit bir hükümdar olarak görmekteydi.²⁰⁰

Yaşanan yazışmaların ardından Gürcüler hazırlıklarını tamamlayarak harekete geçti. Celâleddin Harezmsah’ta karşı harekete geçerek ani bir hareketle Gürcüleri gafil avladı ve ilk hamlede Gürcü egemenliği altında bulunan *Duvin* şehrini yağmaladı. Ardından *Garnis*’de kontrol altına alındı. Yaşanan bu mağlubiyetin ardından Gürcü Kraliçesi Rusudan çareyi Batı Gürcüstan’ın başkenti *Kutais*’ye kaçmakta buldu.²⁰¹ Bu sefer sırasında *Şalva*²⁰² ve İvan gibi önemli kumandanlar ele geçirilerek zincire vurulmuş bir halde Celâleddin Harezmsah’ın karşısına getirildiler.²⁰³ Elde ettiği başarılarından sonra Celâleddin Harezmsah *Tebriş*’e döndü.²⁰⁴

Aralık 1225 yılında Celâleddin Harezmsah, *Tebriş*’den hareket ederek *Tiflis* şehrinin de dahil olduğu Gürcistan topraklarını ele geçirmek amacıyla hareket etti. *Tiflis* üzerine doğru hareket ettiğini gören Kraliçe Rusudan, Alanlar, Lezgiler ve Kıpçaklardan meydana getirdiği büyük bir ordu ile Celâleddin Harezmsah’a karşı çıktılar. *Luri (Lori)* yakınlarında çatışmalar meydana geldi ve bu mücadeleler sırasında Gürcülerden çok az bir grup kurtulmuş, geri kalan bir kısmı da telef olmuştu.²⁰⁵

Celâleddin Harezmsah, *Tiflis* üzerine yürüdü ve şehir yakınlarında konakladı. 3.000 kişilik bir süvari birliğiyle Celâleddin Harezmsah şehrin içlerine doğru ilerlemeye başladı. Pusuda bekleyen Gürcü kuvvetlerinin yaşanan çatışmalarda mağlup olması üzerine kaçmaya başladılar. Celâleddin Harezmsah, 9 Mart 1226 yılında şehirde bulunan Müslümanların da yardımı ile *Tiflis* şehrini ele geçirdi.²⁰⁶ Celâleddin Harezmsah, *Tiflis* ve çevresinde bulunan kalelerin hepsini yağmaladı. Birçok asker esir, büyük miktarda da ganimet elde

²⁰⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 162; İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 286.

²⁰¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 163; İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 286.

²⁰² İbnü’l-Esîr’de “Selva” olarak geçmektedir.

²⁰³ Cüveynî, age, s. 360.

²⁰⁴ Müverrih Vardan, age, s. 95.

²⁰⁵ Cüveynî, age, s. 362-363; İbnü’l-Esîr, C. 10, age, s. 302.

²⁰⁶ İbnü’l-Esîr, age, C. 10, s. 303.

edildi. Ayrıca Celâleddin Harezmsâh, Tiflis Kilisesini de yıkarak yerine mescitler inşa ettirdi.²⁰⁷ Gürcü tarihinde *Tiflis*'in ele geçirilmesi sırasında yardım eden Müslümanlar hakkında şöyle bir bilgi paylaşılmaktadır: “1226 yılı 9 Mart günü Tbilisi kentinde yaşayan bazı hain Müslümanlar Celaleddin ordusuna rehberlik ederek kentin işgalini kolaylaştırdılar.”²⁰⁸ Celâleddin Harezmsâh elde ettiği başarıların ardından *Ani* ve *Kars* kalelerini ele geçirmek için güneye doğru indi.

Celâleddin Harezmsâh'ın Ahlat'ta bulunmasını fırsat bilen Gürcüler Şubat-Mart 1227 yılında yeniden *Tiflis*'i ele geçirmek için hareket etti. Ayrıca *Tiflis*'in ele geçirilmesinden sonra Celâleddin Harezmsâh'ın askerleri şehir halkına karşı kötü davranmakta ve eziyet etmekte idiler. Yaşanan bu davranışlar üzerine *Tiflis* halkı şehri teslim edeceklerine dair Gürcülere haber gönderdiler. Bir yandan da şehirde askerlerin olmamasını fırsat bilen Gürcüler ilerlemeye başladı. Şehre giren Gürcüler, şehre hâkim olduktan sonra her tarafı talan ettiler ve halkıda tamamen kılıçtan geçirdiler. Celâleddin Harezmsâh, Ahlat üzerine yaptığı seferi bırakarak Gürcüleri yakalamak amacıyla *Tiflis*'e geldi. Gürcülerin şehri talan etmesinin ardından ayrıldıkları için Celâleddin Harezmsâh Gürcülerden herhangi bir kimseyi bulamadı ve yeniden şehrin hâkimiyetini eline aldı.²⁰⁹

10. Moğol İmparatorluğu Dönemi

Cengiz Han (Timuçin), 1206 yılında yapılan kurultay sonucunda bütün Moğol (Tatar) kabilelerini tek çatı altında birleştirdi.²¹⁰ Kurultay ile birlikte Timuçin, “*Cengiz Han*” unvanını aldı ve 1209 yılına kadar *Kırğız*, *Merkit*, *Nayman* ve *Uygurları* idaresi altında aldı. Aynı zamanda Cengiz Han yaptığı idarî, iktisadî ve askeri düzenlemeleri gerçekleştirdikten sonra sefer hareketlerine başladı.²¹¹

Gürcüler ile Moğolların ilk kez karşılaşmaları 1220 yılında²¹² Harezmsâh hükümdarı Muhammed'in yakalanması için yapılan takip sırasında

²⁰⁷ Cüveynî, age, s. 363.

²⁰⁸ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 163.

²⁰⁹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 164; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 321.

²¹⁰ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çeviren: Reşat Uzmen, 7. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 247.

²¹¹ Özgüdenli, age, s. 225.

²¹² Müverrih Vardan, age, s. 92; Genceli Kiragos, age, s. 17.

meydana gelmiştir. Harezşah Muhammed, *Otrar*'a gelen Moğol tüccarlarının öldürülmesi talimatını vermiş ve Otrar valisi de verilen emri yerine getirerek gelen tüccarları öldürdü. Cengiz Han'da öldürülen tüccarların intikamını almak amacıyla 20.000 kişilik bir kuvveti Harezşah Muhammed'in üzerine gönderdi.²¹³ Bu Moğol ordusu Subutay Bahadır ve Cebe isimli komutanların komutası altında bulunmaktaydı.²¹⁴

Müverrih Vardan'ın *garip simaya* sahip olarak gördüğü Moğollar *Buhara*, *Semerkant* gibi önemli şehirleri elde ettikten sonra Azerbaycan hâkimi Atabeg Özbek b. Pehlivan'ın ikamet etmekte olduğu *Tebriş* şehrine ulaştılar. Burada hiçbir engelle karşılaşmayan Moğollar, *Mukan* arazisi üzerinden *Gürcistan* sınırlarına dayandı.²¹⁵

Genceli Kiragos ise Moğolların gelişleri hakkında şunları kaydeder:

“Ermeni takvimine göre 669 (29 Ocak 1220-24 Ocak 1221) tarihinde birçok eyaletlerini zapt ettikleri Taciklere karşı galebelerinden dolayı Gürcüler iftihar etmekte iken, tamamen teçhizatlı büyük bir ordu Ermenistan ve Gürcistan'a girmek için Derbend Boğazı'ndan ansızın Ağvanlar²¹⁶ memleketine hücum etti. Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklerle varıncaya kadar bütün hayvanları katil ve imha ediyor ve atlar hariç olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu.”²¹⁷

Moğol ordusunun *Gürcistan* sınırlarına dayandığı sırada Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan, Gürcüleri Moğol saldırıları hakkında bilgilendirmek amacıyla Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'ya bir mektup gönderdi. Atabeg Özbek mektubunda: *“Bu tarihten itibaren birbirimize yardım etmeli ve destek olmalıyız. Bu kadar tahribat, cinayet ve yıkıma son verilmelidir.”* sözleriyle aralarında anlaşma

²¹³ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 214, 221.

²¹⁴ Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, 1. Basım, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 33.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 226; Müverrih Vardan, age, s. 93.

²¹⁶ Güney Kafkasya'da, özellikle bugünkü Azerbaycan topraklarında yaşamış eski bir kavimdir. Antik kaynaklarda *Albanya*, Orta Farsçada *Arđan*, Arapçada *Arran*, Gürcücede *Rani*, Ermenicede *Ağvan*, Süryanicede *Aran* şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda *Ağvanlar* Hristiyanlığı kabul eden ilk millettir. Hristiyanlık dinini MS 54 yılında kabul etmişler ve 313 tarihinde de hükümdar Urnayr döneminde resmi devlet dini olarak kabul edilmiştir. (Moses, *Alban Tarihi*, s. 5).

²¹⁷ Genceli Kiragos, age, s. 17-18.

yapılmasını istedi. Fakat bu mektubu Gürcü devlet erkânı dikkate almadı. 1221 yılında 20.000 kişilik Moğol ordusu *Tiflis* yakınlarında 10.000 kişiden meydana gelen Gürcü ordusunu mağlup etti.²¹⁸

Moğol tehlikesini geçte olsa fark eden Gürcüler, Moğollara karşı mücadele edebilmek amacıyla ittifak arayışları içerisine girdi. Bunun üzerine Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa, ilk olarak Atabeg Özbek ile bir anlaşma yaptı ve ardından da Ahlat, Diyar el-Cezire Emiri el-Meliku'l-Eşref b. el-Meliku'l-Adil'e elçi göndererek ittifak yapması teklifinde bulundu. Gürcüler ittifak ile meşgul olurken Moğollar hemen harekete geçti ve Gürcülerin üzerine yürüdüler. Bu sırada Atabeg Özbek'in memlûklarından Akkuş, Türkmenler, Kürtler ve bölge halklarından meydana getirdiği kalabalık bir topluluk ile Moğollara katıldı. Akkuş komutasındaki öncü kuvvet Gürcü topraklarına girerek *Tiflis* yakınlarına kadar ilerledi. Akkuş'un önderliğindeki kuvvet ile Gürcüler arasında şiddetli bir savaş meydana geldi. İki tarafında verdikleri direnişe rağmen Akkuş'un kuvvetlerinden birçok kişi öldü. Savaştan yorgun düşen Gürcüler, Moğollara karşı koyamayınca büyük bir hezimetle uğradılar ve kaçmak zorunda kaldılar. Moğollar ile Gürcüler arasında vuku bulan bu savaş 617 Zilkade (1220 Aralık-Ocak 1221) yılında meydana gelmiştir. *Gürcistan* topraklarının sarp ve dar geçitlere sahip olması nedeniyle Moğol ordusu geri çekilmeye başladılar.²¹⁹

Moğollar, geri çekilmelerinin ardından Ağustos-Eylül 1221 yılında yeniden Gürcistan sınırlarına dayandı. Gürcülerde Moğol ordusu ile mücadele edebilmek amacıyla büyük bir hazırlık gördü.²²⁰ Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa'da Moğolların geldiği haberini alması üzerine 60 bin atlıdan meydana gelen bir ordunun başına geçti. Ardından Gürcü Kralı Laşa, başkumandanı İvane'nin komutası altındaki ordu ile beraber *Tiflis*'in güneyinde bulunan *Gotman Ovası*'na²²¹ doğru ilerledi. Moğol ordusunun saldırı yaptığı haberinin duyulması üzerine başkumandan İvane atlı kuvvetleri alarak *Gağ*'ta bulunan Prens

²¹⁸ Subaşı, age, s. 35; Bünyadov, age, s. 146.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 226-227, 229.

²²⁰ Subaşı, age, s. 39; İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 235.

²²¹ Genceli Kiragos (s. 19) Honan (Khounan), Korykoslu Hayton (s. 85) ise Mugan olarak vermektedir.

Vahram'ın yanına gitti. Prens Vahram sağ kanadı, İvane ise sol kanadı idare etmekteydi.²²²

Gürcüler meydana gelen ilk çarpışmalarda Moğolları bozguna uğrattı. Fakat Gürcü ordusu içinde yaşanan kargaşa Gürcülerin dağılmasına neden oldu. Bu durumu Aknerli Grigor, Manasagomk reisi Hamidav ile İvane arasında yaşanan tartışmanın cinayetle sonuçlanması ve Gürcü ordusunun kargaşa içerisine girmesi ile açıklamaktadır. Meydana gelen olumsuz durumu fırsata çeviren Moğol ordusu, Gürcüleri hezimete uğrattı.²²³ Yaşanan hezimet sonrasında Gürcü Kralı Laşa ve başkumandan İvane *Tiflis*'e kaçtı. Sağ kanadı kumanda etmekte olan Prens Vahram ise gösterdiği büyük bir cesaretle Moğol ordusunu *Gardman*'a kadar kovaladı. Ancak Prens Vahram, Gürcü Kralı Laşa ve başkumandan İvane'nin yaşadığı mağlubiyeti duyunca savaş alanını terk etti. Ardından Prens Vahram kendi kalesi olan *Karberts*'e çekildi.²²⁴ Moğollar elde ettikleri zafer sonrasında Gürcülerin bıraktığı ganimetleri toplayarak kendi karargâhlarına taşıdılar.²²⁵

İbnü'l-Esîr yaşanan mücadele sonrasında 30.000 Gürcünün öldürüldüğünü söylemektedir.²²⁶ 13. yüzyılda bir süre Anadolu'da kalan Keşiş Simon de Saint Quentin de kaleme aldığı anılarında, Gürcülerin öldürülmesi hakkında şu bilgileri sunar:

*“Tatarlar, şan ve zafer işareti olarak öldürdüklerinin sayısını tam olarak bilmek amacıyla bin ölüden birini, sanki bininci olarak, başaşağı ve ayaklarından yüksek bir yere asmak alışkanlığında olduklarından, Gürcü kenti Tiflis'in yağmasında da aynı şekilde 7.000 insan öldürdüklerini kesin olarak belirlemek amacıyla yedi ölüyü, ayaklarını dikili başlar altına, yedi ayrı yüksek yere diktiler.”*²²⁷

²²²Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 21-22.

²²³ Grigor, age, s. 21-22; Genceli Kiragos, age, s. 19-20.

²²⁴ Grigor, age, s. 22-23; Müverrih Vardan, age, s. 93.

²²⁵ Genceli Kiragos, age, s. 20.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 236.

²²⁷ Simon de Saint Quentin, age, s. 37.

Vardan, Kiragos ve Grigor gibi Ermeni müverrihleri meydana gelen ölümler hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir.

Ermeni Müverrihi Vardan'a göre Moğollar 1222 yılında yeniden Gürcüler üzerine bir teşebbüste bulundu. Bu kez Gürcü Kralı IV. Giorgi Laşa, Moğollara karşı koyabilmek amacıyla kalabalık bir ordu hazırladı. Gürcü ve Ermeni kuvvetlerinin toplu ve hazır olması nedeniyle Moğollar geri çekilmek zorunda kaldılar.²²⁸ Gürcü kuvvetleri ise Moğollar tarafından herhangi bir saldırı tehlikesinin olmadığını görünce *Tiflis*'e geri döndüler.

Moğollar geri çekilirken, geçilmesi imkânsız yerlerden taş, tahta parçalarını, özel eşyalarını, savaş aletlerini, uçurumlara yığmak suretiyle Kafkas dağlarını aşarak memleketlerine geri döndüler.²²⁹ İbnü'l-Esîr, Moğolların geri çekilmesini Moğolların bölgede dar geçitlerin, derbentlerin ve dağlık arazinin çok olmasını görmesi üzerine daha da ileriye gitmeye cesaret edemediklerine bağlamaktadır.²³⁰

Moğol akınlarının ardından Gürcü krallığında iktidar değişikliği meydana geldi. Gürcü Kralı IV. Laşa Giorgi'nin 1223 yılında hayatını kaybetti ve yerine kız kardeşi Rusudan (1223-1245) tahta geçti.²³¹ Kraliçe Rusudan'ın iktidarda bulunduğu sırada Moğol akınları yeniden başladı.

1236 yılında başlayan akınlarla birlikte Moğollar, *Kartli*, *Trialeti*, *Somkheti*, *Javakheti-Samtskhe*, *Şaşat*, *Klarveti* (*Artvin*), *Gola* (*Göle*), *Artan* (*Ardahan*), *Ani* ve *Dwin* gibi yerleri ele geçirdikten sonra *Tiflis*'e doğru yöneldiler.²³² Moğol ordusunun yaklaştığını gören Kraliçe Rusudan *Tiflis*'i terk ederek *Kutaisi* şehrine kaçtı. Ayrıca Kraliçe Rusudan, şehrin korunması görevini muhafızına verdi ve Moğollar *Tiflis*'e geldiği takdirde şehri yakmasını söyledi. Kraliçe Rusudan'ın kaçmasının ardından Moğollar şehre akın etti ve şehrin korunması ile görevli kişi şehri ateşe verdi. Çıkan yangın sonucunda *Tiflis* şehri harabeye döndü ve meydana gelen akınlar sonrasında şehir halkının bir kısmı öldürülürken bir

²²⁸ Müverrih Vardan, age, s. 93.

²²⁹ Genceli Kiragos, age, s. 20.

²³⁰ İbnü'l-Esîr, age, C. 10, s. 236.

²³¹ Met Çünatikho, age, 44-45.

²³² Subaşı, age, s. 48.

kısmı da esir edildi.²³³ Böylece *Tiflis* ve bölgesi Moğolların himayesi altına girdi, Gürcü derebeyleri ise Gürcü ordusundan Moğollara yardımcı kuvvet vermek zorunda kaldılar.²³⁴

Kraliçe Rusudan, Moğol akınlarını engelleyebilmek amacı ile 1239 yılında Papa'ya elçi göndererek Avrupalı şövalyelerden bir grubun yardım için gönderilmesini istemiştir. Papa ise bu yardım isteği karşısında şövalye grubu yerine 1240 yılında Dominikan misyonerlerini gönderdi. *Tiflis*'te bulunan Moğol temsilcileri kendi kurallarını uyguluyorlardı. Aynı zamanda *Kutaisi*'ye kaçmış bulunan Kraliçe Rusudan'ı *Tiflis* şehrine çağırdılarsa da, bu çağrı Rusudan tarafından kabul edilmedi.²³⁵

Tiflis şehrinde dâhil olduğu Gürcistan toprakları 1256 yılına kadar Altınordu Devleti'nin vassalı oldu. Bu tarihten sonra ise şehir İlhanlı Devleti'nin egemenliği altına girdi.²³⁶ İlhanlı Devleti'nin egemenliği döneminde *Tiflis* şehri Gürcü idareciler tarafından idare edilmiştir.²³⁷

11. Timur Devleti Dönemi

Timur'un *Tiflis* üzerine yaptığı ilk sefer 1386-1388 yılları arasında gerçekleşen üç yıllık seferi esnasında meydana gelmiştir. Timur'un *Tiflis* ve *Gürcistan* topraklarına yaptığı seferin sebebi kaynaklarda farklılık göstermektedir. Şerefüddin Ali Yezdî ve Nizamüddin Şâmî gibi müverrihler seferin sebebini Timur'un Hıristiyan topraklarında İslam dinini yayma şerefine nail olma isteğinde olduğunu bildirmektedir.²³⁸ Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşa gibi Rus ve Gürcü tarihçileri ise Timur'un *Gürcistan* üzerine yaptığı ilk seferin sebebini Timur ile Altınorda Hanı Toktamış arasında yaşanan

²³³ Genceli Kiragos, age, s. 56; Subaşı, age, s. 48-49.

²³⁴ Grousset, age, s. 298.

²³⁵ Muhittin Gül, "Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri", SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2009-I, s. 82.

²³⁶ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 175.

²³⁷ Aydın, agm, s. 151.

²³⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. S. 153; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Farsçadan Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 120-121.

anlaşmazlıktan meydana geldiğini söylemektedirler.²³⁹ Bu tarihçilere göre Toktamış Han 1385 yılı kışında *Azerbaycan*'a saldırarak *Tebriz* şehrini işgal etti. *Tebriz* halkı acımasız şekilde kılıçtan geçirildi, şehir ve çevresi yağmalandı. Altınorda Moğolları büyük ganimetlerle birlikte ülkelerine geri döndüler. Altınorda Moğollarının yaptığı zulüm ve yağmalar neticesinde Timur 1386 yılında *Tebriz* üzerine yürümek zorunda kaldı ve şehri ele geçirdi. Ardından Kuzeydeki Altınorda'ya saldırmak amacıyla *Gürcistan*'a doğru hareket etti. Timur amacının Gürcülere mal ve can zararı vermek olmadığını, sadece İslâm dinini öğretmek düşüncesinde olduğunu yaymaya çalıştı. Fakat Timur'un düşüncesi farklıydı. Timur'a göre; *"Toktamış Han Gürcülerle anlaşıp işbirliği yapmadan İran'a saldırı gerçekleştiremezdi. Timur'un Toktamış'ın geçit yollarını kapatabilmesi için Gürcistan'daki Kafkas geçitlerini kontrol altına alması gerekti. Öncelikle Daryal ve Derbent yollarını kapatmalıydı."*²⁴⁰

1386 yılında ani bir baskın düzenleyen Timur, *Tebriz*, *Nabçivan* ve *Kars* gibi şehirleri hâkimiyeti altına aldıktan sonra *Kitu* (*Ketu*) yolu üzerinden *Tiflis* şehrine geldi. Timur şehre geldiğinde emirlere ve devlet erkânına hitab etti:

"Bu hâl bana pek acayip ve garip geliyor. Zamanın hadîsatiyle bir hercü merç zühur etmiş, her şey nizâmından çıkmış padişahlığın merasimi ortadan kalkmış; fakat bununla beraber bunda da bir garabet yoktur; çünkü o muhterem padişahlar yeryüzünde kalmayınca elbette çığırından çıkar; hükûmet işleri alt üst olur; fakat ben eski padişahlar ve meliklerin fiil ve hareketlerine hayret ediyorum. Elleri bu kadar kudret ve kuvvet olduğu halde İslâm dinine muhalif olan gürc taifesine memleketin ortasında saltanat iddiasında bulunacak derecede kudret ve salâhiyet vermişler. Eğer sizin zannettiğiniz gibi, onların padişahlık gayreti ve hükümdarlık azameti bu taifeyi tamamiyle yeryüzünden kaldırmağa saik olmadysa o halde Müslümanlık, dindarlık nerede kaldı? putatapanlar bile batıl olan dinlerinin kaidelerine riayet ederler. Onların Allahları putlar olduğu ve bu putlar kendilerine muavenetten aciz bulunduğu halde yine kendi dinlerinin aleyhinde bulunanları kabir ve zelil etmek için çalışırlar. Bir cemaat ki İslâm dinine mensuptur ve tanrının kendilerine yardım edeceğine dair olan vaadine inanırlar o halde bunlar o kâfirleri

²³⁹ Kâzım Paydaş, Timur'un Gürcistan Seferleri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 1, Elazığ 2006, s. 421.

²⁴⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 197.

niçin saltanat ve hükümdarlıkta bıraktılar? Onlardan gelen cüz'i bir menfaat için neden böyle bir harekette bulundular? Şimdi, eyalet ve hükümdarlık tanrının fazl ve keremiyle bize geçmiştir; herhalde onları esasından mahvetmek ve İslâm âlemini onların habasetinden kurtarmak ve bu hareketi tanrının lütfuna nail olmak için bir vesile bilmek bizim için lâzım ve vaciptir."²⁴¹

Bu konuşmadan sonra da Gürcüler üzerine yürüdü. Timur'un yaptığı hitabete göre Gürcülere karşı bir gaza niyetinde olduğu görülmektedir. Grousset ise Timur'un gaza politikasını şu sözlerle açıklamaktadır: "*Gürcüler Hıristiyan olduklarından onlara karşı mücadele Timur'un bu sefere mukaddes bir savaş görünümünü vermesini sağlıyordu.*"²⁴²

Timur, *Tiflis kalesi* ve civarını kuşatma altına aldı. Gürcüler ise kaleye çekilerek savaş hazırlıklarına başladılar. *Tiflis kalesinin* müstahkem bir şekilde inşa edilmesi nedeniyle çetin mücadeleler yaşandı.²⁴³ Timur, *Tiflis kalesini* ele geçirebilmek için tüm gayretini sarf ederek kaleye giriş çıkışları kapattı. Yaşanan kanlı çarpışmaların ardından *Tiflis* şehri 1386 yılında Timur'un hâkimiyeti altına girdi. Gürcü Kralı V. Bagrat ailesi ile birlikte Timur'a esir düştü.²⁴⁴ Esir edilen Kral Bagrat hapsedilerek *Karabağ'a* gönderildi. Timur, yaşanan mücadeleler sırasında birçok kaleyi ele geçirirken Gürcü halkından birçok kişiyi de öldürdü. Aynı zamanda Timur, Cihanşah Bahadır'a ve bazı Emirlere Gürcü askerlerinin yağma edilmesi talimatını verdi.²⁴⁵ Timur elde edilen başarıların ardından *Karabağ* tarafına doğru gitti.

Timur, *Karabağ'a* geldiğinde burada hapsedilmiş olan Gürcü Kralı V. Bagrat'ın huzuruna getirilmesini buyurdu. Timur'un dindar ve itikatlı olması nedeniyle Gürcü Kralını yanına çağırdı. Gürcü Kralına hikmetli ve güzel nasihatlerde bulunarak İslâm dinine davet etti.²⁴⁶ İslâm dinini kabul etmesi

²⁴¹ Nizamüddin Şâmî, age, s. 120-121.

²⁴² Grousset, age, s. 470.

²⁴³ Yezdi, age, s. 153.

²⁴⁴ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 197.

²⁴⁵ Nizamüddin Şâmî, age, s. 121.

²⁴⁶ Yezdi, age, s. 154.

durumunda kendisini serbest bırakacağını, şereflendireceğini ve esir edilen bütün Gürcüleri zincirlerden serbest bırakacağı sözünü verdi.²⁴⁷

Timur'un güzel sözlerinden etkilenen Gürcü Kralı, İslâm dinini kabul ederek Müslüman oldu. Gürcü Kralı V. Bagrat'ın Müslüman olması üzerine Timur, krala karşı birçok iltifat ve muhabbetlerde bulundu. Bu durumu gören Kralın kabilesi ve *Tiflis* halkından birçok kişi İslâm nuruna nail olup Müslüman oldular. Gürcü Kralı V. Bagrat'ın İslâm'ı kabul etmesi üzerine idaresi altında bulunan şehirlere ilaveten *Tiflis* şehrinin idaresini yeniden Bagrat'a verdi.²⁴⁸ Fakat *Tiflis* şehrindeki idarecilerin itaatsiz davranışları nedeniyle Timur 1393-1403 yılları arasında *Tiflis*'e birkaç kez sefer düzenlemek zorunda kalmıştır.²⁴⁹

Gürcü Kralı V. Bagrat'ın Timur'a karşı isyan hareketinde bulunması neticesinde Timur, 1393 yılında *Gürcistan* ve *Tiflis* üzerine ikinci kez sefere çıkmak zorunda kaldı. Gürcü Kralının yaptığı ihanete karşılık Timur, gerçekleştirdiği sefer sırasında *Tiflis* şehrini yağmaladı ve ardından da bütün *Kabeti* ile *Kartli* arasındaki yerleri yakıp yıktı.²⁵⁰ Timur burada uzun süreli kalmayarak Güneydoğu Kafkasya üzerine doğru yöneldi.

Timur, Gürcüler üzerine gaza yapma düşüncesi ile 1394 yılında *Kubistan* yolunu tutarak yeniden harekete geçti. Bütün Gürcistan vilayetlerini ele geçirdikten sonra birçok Gürcüyü öldürdü ve mallarını yağma etti. Ardından *Kara Kalgan* denilen bölgede birçok Gürcü muhalifin bulunması nedeniyle onların üzerine yürüdü. Gürcüler Timur'un ordusunun geldiğini duymaları neticesinde kalelere ve hisarlara çekildiler. Fazla direniş gösteremeyen halk kılıçtan geçirildi ve malları da ganimet olarak ele geçirildi. Ardından Gürcülerin başkenti *Tiflis* şehrine doğru hareket ettiler ve şehir yeniden yağma edilerek itaat altına alındı.²⁵¹ Nikoloz Berdzenişvili ve Simon Canaşa, Timur'un bu sefere çıkmasının sebebinin Gürcülerin Toktamış Han ile anlaşarak Kafkaslar'daki

²⁴⁷ Paydaş, agm, s. 423.

²⁴⁸ Nizamüddin Şâmî, age, s. 122; Yezdi, age, s. 154-155.

²⁴⁹ Aydın, agm, s. 151.

²⁵⁰ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 198; Paydaş, agm, s. 424.

²⁵¹ Nizamüddin Şâmî, age, s. 191; Yezdi, age, s. 247.

Daryal Geçidi'ni Timur'a karşı kapatmaları olarak görmektedirler. Timur, Daryal Geçidi'ni kontrol etmek amacıyla Aragvi vadisini bastı.²⁵²

Timur, 1398 yılı Hindistan seferi ile meşgul iken Gürcü ve Ermeni askerleri *Azerbaycan* ve sınırlarına saldırılar düzenlediğini ve bir yandan da Kafkasya coğrafyası üzerinde itaat altına alınan vassal devletlerin bağımsızlık için hareket ettiği haberini aldı. Meydana gelen bu olumsuz koşullar karşısında Timur 1399-1400 yılında Gürcü ve Ermeniler üzerine harekete geçti.²⁵³ Timur'un seferlerine tanıklık etmiş olan Arap müelliflerinden İbni Arabşah ise Timur'un bu sefere çıkmasını farklı bir nedene bağlamaktadır. Timur'un oğlu Emîranşah devletin yönetimini kendisine bırakmasını bildiren bir mektubu babası Timur'a göndermesi üzerine sefere çıktığını bildirmektedir.²⁵⁴

Gürcülerin yaptığı saldırıları nedeniyle onları cezalandırmak amacıyla Timur, *Gürcistan*'ın doğu sınırlarında yer alan *Kabet-Herati* bölgelerinden saldırıya geçti.²⁵⁵ Ordusuyla birlikte ilerleyen Timur, 30 Ocak 1400 tarihinde *Tiflis* şehrini zapt ederek şehri yeniden kontrol altına aldı. Kale ve hisarların ele geçirilmesi sonucunda Gürcüler kalelere çekilmek zorunda kaldılar.²⁵⁶ Ele geçirilen ganimetler ise askerler arasında paylaştırıldı.²⁵⁷ Elde edilen başarılı seferin ardından Timur, kış mevsimini geçirmek için Karabağ'a gitti.

Kış mevsiminin geçmesinin ardından Timur, 1400 yılının ilkbaharında devlet erkânını toplayarak Kurultay yapılmasını emretti. Yapılan müzakerelerden sonra *Gürcistan* üzerine bir gaza yapılmasına karar verildi.²⁵⁸ Gürcü kroniğine göre Timur, Gürcü Kralı Giorgi VII.'ye elçi göndererek kendisine sığınmış adamlarından bir Müslüman beyi verilmesini ister. Fakat

²⁵² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 198.

²⁵³ Nizamüddin Şâmî, age, s. 254; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 198; Ali Rıza Yağlı, *Timur Tüzükatı (Bozğurun Töresi)*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 196.

²⁵⁴ İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozğurdan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 175-178.

²⁵⁵ Paydaş, agm, s. 426.

²⁵⁶ İbni Arabşah, age, s. 179.

²⁵⁷ Yağlı, age, s. 197.

²⁵⁸ Nizamüddin Şâmî, age, s. 257.

Gürcü Kralı buna red cevabı verir ve Timur'da bu cevaba kızarak Gürcistan üzerine sefere çıkmak zorunda kaldığı görülür.²⁵⁹

Kurultay sonrasında Timur, devlet erkânı ve beylerine: “*Kâfirlerle savaşmak bize her şeyden daha farzdır. Önce şu kâfirlerin işini bir bitirelim, ondan sonra ne yapacağımıza bakarız.*” hitabında bulundu. Timur'un hitabının doğru bulunması ile birlikte Gürcü Kralı Giorgi VII. üzerine doğru hareket edildi. Karabağ'dan hareket eden ordu *Berdaa* üzerinden *Gürcistan* sınırlarına dayandı. Timur'un askerleri Gürcü şehirlerine girerek birçok gayrimüslim halkı kılıçtan geçirdiler ve evlerini yakıp yıktılar. Gürcüler sayıca fazla olmasına rağmen Timur ordusuna karşı direnç gösteremedi ve korkularından yüksek kesimlere kaçmak suretiyle mağaralara sığındılar. Gürcü Kralı Giorgi VII.'de çareyi kaçmakta buldu. Büyük bir zafere muzaffer olan Timur, *Tiflis* ve diğer memleketleri kontrol altında tutmak için Horasan ordusundan bir kısmını *Tiflis*'te bıraktı. Timur, Gürcü Kralı Giorgi VII.'yi yakalayamadan *Mukran* bozkırına gitti.²⁶⁰

Timur, 1401 ve 1403 yıllarında Gürcü Kralı Giorgi VII.'ye karşı sefer düzenlediyse de, başka ülkeler üzerine yapacağı seferleri engellemesi nedeniyle 12 Aralık 1403 tarihinde savaşı sonlandırdı.²⁶¹ Timur'un askerlerine esir düşmüş bulunan Gürcü komutanları Giorgi VII.'ye haber göndererek “*Eğer Sabipkiran (Timur) Abhazya'ya giderse, orada insan kalmayacaktır*” diyerek anlaşma yapılmasını teklif ettiler. Nikoloz Berdezenişvili ve Simon Canaşaia ise bu teklifin subaylara Timur tarafından dikte ettirildiğini söylemektedirler. Anlaşma teklifini haber alan Giorgi VII. güvendiği adamlarını Timur'a gönderdi. Gelen elçiler, beylere Gürcü Kralı Giorgi VII.'nin ne emredilirse yapacağı telkinlerinde bulunarak anlaşmanın yapılması için Timur'un yumuşatılmasını söylediler. Bu mesele mecliste görüşülerek ortak bir görüş bildirdiler: “*Eğer bu kâfirler cizye vermeyi kabul ediyor ve Müslümanlara zarar vermeyecekleri taahhüdünde bulunuyorlarsa, o zaman*

²⁵⁹ Berdzenişvili-Canaşaia, age, s. 199.

²⁶⁰ Yezdi, age, s. 335; Nizamüddin Şâmî, age, s. 257.

²⁶¹ Berdzenişvili-Canaşaia, age, s. 200-201.

şeriatın hükmüne binaen, canları bağışlanmalı ve yağma ve talana son verilmelidir.” diyerek anlaşma yapılmasına karar verildi.²⁶²

Anlaşmanın yapılması üzerine Timur, *Tiflis* şehrine geldi. Başkent *Tiflis* ve civarındaki kilise ve havraları yakıp yıktıktan sonra *Karabağ* yolu üzerinden *Gürcistan*'ı terk etti.²⁶³ Anlaşmanın ardından Timur fazla yaşamadı ve 1405 yılında hayatını kaybetti. Timur'un ölümünden sonra *Tiflis* şehri 1413 yılına kadar Timurlu egemenliği altında kaldıysa da 1413 yılında I. Alexandre'nin şehri ele geçirmesi ile birlikte 27 yıllık hâkimiyette son bulmuş oldu.²⁶⁴

12. Karakoyunlu Devleti Dönemi

Cihan Şah, 1438 yılında kardeşi İskender'in ölümünden sonra iktidarı eline aldıktan sonra ilk dış seferini Gürcistan Krallığı üzerine yaptı.²⁶⁵ Cihan Şah, 1440 yılında Gürcü Kralı I. Alexandre'ye kendisine itaat etmesi teklifinde bulunmuştur. Fakat bu teklifin Gürcü Kralı tarafından kabul edilmemesi üzerine Gürcistan üzerine sefer düzenlendi.²⁶⁶ Cihan Şah'ın yanında *Erdebil*'de bulunan Safevi Tarikatı şeyhlerinin de katıldığı bir akın ile *Azerbaycan*'dan *Gürcistan*'a doğru hareket edip *Kars* bölgesinde 3 gün kaldı. Ardından *Şeki* ve *Tiflis* muhasara altına alınıp Gürcülerden 30 bin esir ele geçirildi.²⁶⁷

Ermeni müellifleri *Tiflis* ve civarında meydana gelen olayları: “*Kendisi tabiiyet gelmediği ve muayyen vergiyi vermediği için Gürcistan kralı Aleksandr'a karşı kin beslediğinden 20000 askerle beraber Gürcistan'a taaruz etti. Onlar Tiflis şehrini tabrip ettikten sonra Şamşül'de şehri üzerine gelerek Hamparsum yortusuna kadar 40 gün*

²⁶² Yezdi, age, s. 419.

²⁶³ Yezdi, age, s. 419; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 202.

²⁶⁴ Aydın, agm, s. 151.

²⁶⁵ Enver Konukçu, “Cihan Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 536; Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 436; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu-Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 43.

²⁶⁶ Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Tekilat-İktisat-Din-Kültür) (1438-1467)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, Basılmamış Doktora Tezi, s. 122.

²⁶⁷ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 26; Hasan-ı Rumlu, *Abseni'ü't-Tevârih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 239.

mubasara altına tuttular. Şebrin halkı, krallarının yardımına geleceğini ümit ediyordu; oysa o sırf kendi şabsını ve servetini düşünmeye baktı. Açlık ve susuzluk içinde kalan şehir halkı, şebrin müdafaasını genişletmiş olduğundan onlar suru gizlice yarararak içeri girdiler. Halktan 1000 kişiyi öldürdüler, erkek ve kadın 10000 kişiyi de esir alarak Mısır, Horasan ve diğer Türk illerine dağıttılar. Bu olaylar 1440 yılında vuku bulmuştur.” şeklinde tasvir etmişlerdir. Bir diğer Ermeni müellifi Kiragos ise yaşananları: “*Cibânşah Şamsvil”i aldı, 3000”den fazla insanı kılıçtan geçirdi, 9000 kişiyi esir aldı. Hristiyanlar yas tuttular, çünkü kendilerinden birçoğu İsa’yı terk etti.*”²⁶⁸ şeklinde anlatmıştır.

V. Tiflis Şehrinin İktisadi Durumu

Tiflis şehri, önemli ticaret yolları üzerinde yer alması neticesinde Kafkasya coğrafyasında önemli bir konuma sahipti. Önemli ticaret yollarının güzergâhı da *Tiflis* şehri üzerinden sağlanmaktaydı.

Kafkasya'nın en önemli ticaret yollarından biri *Berdea-Tiflis* yolu idi. Bir diğer önemli yol ise *Sultaniye*'den başlayıp *Sultaniye-Erdebil-Tiflis-Bakü* ticaret yolu olup, bu yol *Zencan-Halhal* üzerinden *Erdebil*'e ulaşmaktaydı.²⁶⁹ Ayrıca *Gence* üzerinden *Tiflis*'e ulaşan kuzeybatı yolu da büyük bir öneme sahipti.²⁷⁰

Arap ve Fars yazarları *Tiflis*'ten geçen tarihi ticaret yolunun mesafeleri hakkında şu bilgileri paylaşırlar. İbn Havkal ve İstahri'ye göre *Berdea-Tiflis* yolu şöyledir: “*Berdea'dan Cenze'ye 9 fersab, Cenze'den Şemkür'e 10 fersab, Şemkür'den Hunan şebri'ne 21 fersab, Hunan'dan Kalet-i ibn Gendeman'a 10 fersab, Kalet-i ibn Gendeman'dan Tiflis'e 12 fersabtır.*”²⁷¹ Kudâme İbn Cafer'e göre: “*Erdebil'den Mukan'a 4 fersab, Tiflis'e 2 fersab, Hâberun'a 6 fersab, Merend'e 4 fersab, Urmîye'ye 14 fersab, Selmas'a 6 fersab, Merend'den Câr'a 4 fersab, Hoy'a 6 fersabtır.*”²⁷² Mukaddesi'ye göre: “*Berdea-Gence 1 konak, Gence-Şemkir 1 konak, Kandeman kalesi 1 konak, kaleden Tiflis'e ise 2 konak mesafe vardır.*” Muhammed İdrisi'ye göre ise:

²⁶⁸ Arayancan, age, s. 123.

²⁶⁹ Beşir Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2018, s. 37.

²⁷⁰ W. Barthold, “*Azerbaycan ve Ermenistan*”, Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1963, Cilt 8, Sayı 14, s. 87.

²⁷¹ İbn Havkal, age, s. 272-273; İstahri, age, s. 181.

²⁷² Kudâme İbn Cafer, age, s. 175.

“Berde-Gence 27 mil, Gence-Şemkir 30 mil, Kandeman kalesi 30 mil, kaleden Tiflis’e ise 36 mildir.”²⁷³

Tiflis, ticaret yollarının kesiştiği noktada olması nedeniyle kısa bir sürede uluslararası ticaret merkezi haline geldi. Pazarlarda Şirvan’dan gelen ipek, Rusya’dan gelen kürkler, Dağıstan’dan gelen metal işlemler ve halılar alınıp satılmaktaydı.²⁷⁴ Tiflis’in, ipekleri, yünleri ve diğer kumaşları, halıları çok ünlü olması neticesinde çevre bölgelere ihracı yapılmaktaydı.²⁷⁵ Aynı zamanda dokumaları da dış pazarlarda satın alınan ürünler arasında yer alırdı.²⁷⁶

Ticaret hayatında olumlu gelişmeler yaşanırken bir taraftan da yol ve köprü gibi sorunları da beraberinde getirdi. Bu nedenle ulaşım imkânlarının kolaylaştırılması amacı ile Kura (Kür) Nehri üzerinde “Metehi” ya da “Avlabari” köprüsü inşa edildi. Ticaret üzerine yapılan faaliyetler Kraliçe Tamara döneminde de devam etti. Kraliçe Tamara, Gürcistan’ın tahıl ambarı ve geniş otlak alanlara sahip olan Mesbeti şehrini Tiflis’e bağlamak için Trialeti üzerinden kestirme yollar açtı. Aynı zamanda tüccar ve yolcuların güvenle konaklaması, yeme, içme, dinlenme ve hayvanlarına barınma gibi imkânları sunmak üzere açılan yollar üzerinde kervansaraylar inşa edildi.²⁷⁷

Şehirde tarım alanlarının verimli olması sonucunda çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine de olanak tanımıştır. 6. yüzyılda Tiflis ve çevresinde tarım hayatı büyük bir gelişme gösterdi. Bu dönemde bağcılık, şarapçılık üst düzeylere ulaştı.²⁷⁸ Bereketli toprakları sayesinde meyvesi ve tahılı boldur.²⁷⁹ Üretim fazlası buğday ve tahıl ürünleri ise ülke içi gereksinimler karşılandıktan

²⁷³ Mustafayev, agm, s. 37.

²⁷⁴ Lang, age, s. 93-94.

²⁷⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Sanayi Serisi: 4, Ankara 2005, s. 158, 278.

²⁷⁶ *Marco Polo Seyahatnamesi*, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, C. 1, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 23.

²⁷⁷ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 86, 159.

²⁷⁸ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁷⁹ Fatih Çiftçi, *Hamdullah Müstevfi'nin Nüzhetü'l-Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 61.

sonra çevre illere ve ülkelere ihracı sağlanmaktaydı.²⁸⁰ Üretimi yapılan tahılın öğütülmesi için *Kür Nebri* üzerinde birçok değirmen kurulmuştur.²⁸¹

Tarımın gelişmesi için büyük faaliyetlerde bulunularak sulama kanalları inşa edildi. *Tiflis* yakınlarında Rustavi sulama kanalları yapılmıştır.²⁸²

Ticaret yolları üzerinde kavşak bir konumda bulunması ve tarım için iklim koşullarının elverişli olması nedeniyle *Tiflis* şehri birçok devletin akınlarına maruz kaldı. Meydana gelen akınlar sonucunda tarım sektörünün olumsuz bir şekilde etkilenmesine neden oldu. Özellikle Moğol ve Timur akınları şehirde tarımsal faaliyetleri bitirme noktasına getirmiştir. Akınlar nedeniyle insanlar göç etmek zorunda kaldı. Köylerin terkedilmesi sonucunda ise tarım yapılabilen alanlar ıssızlaşmaya başladı. Aleksandre I., Gürcü Krallığının başına geldiği dönemde insansız kalan toprakların yeniden şenlendirilmesi için büyük uğraşlar içerisinde bulunmuştur.²⁸³ Fakat ekonominin zayıf olması Gürcü Kralının bu politikada başarısız kalmasına neden oldu.

Evliyâ Çelebi, *Tiflis* şehrinde bulunduğu sırada şehrin tarım ürünleri hakkında bazı malumatlarda bulunmuştur:

“Beğenilenlerinden, taneli buğdayı, has ve beyaz Tiflis ekmeği, beyaz ve al tebekanı yanaklı şeftalisi, sulu ve lezzetli et şeftalisi gayet tatlı ve yemesi hoştur. Zira Gürcü kadınları bağında yetişir et şeftalileridir. Hububat ve sebze cinsi ürünleri de gayet beğenilir. Pamuğu ve ipeği olmaz, ama sulu üzümü beğenilir.”

Devamında Çelebi, *Kür Nebri*'nin bu ürünlere bir faydasının olmadığını ve bütün yetişen ürünlerin tamamen yağmur suları ile beslendiğini söylemektedir.²⁸⁴

²⁸⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁸¹ Ebu Dülef, age, s. 67-68.

²⁸² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 105.

²⁸³ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 205.

²⁸⁴ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 368.

Tiflis, 12. ve 13. yüzyıllarda özellikle Kraliçe Tamara döneminde ekonomi alanında büyük gelişmeler yaşadı. Bu dönemde şehrin nüfusu 80.000'e kadar çıkmıştır.²⁸⁵ Fakat bu gelişmişlik düzeyi fazla uzun sürmedi. Tiflis şehri, yaşadığı askeri seferler ve idarecilerin yanlış yönetim anlayışı nedeniyle ekonominin olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Özellikle Moğol ve Timur saldırıları sırasında bağ ve bahçelerin yanında, ekim yapılabilen alanların tahrip edilmesi sonucunda şehirde kıtlık meydana geldi.²⁸⁶

Hülagü Han döneminde halka “*Taşar*” adı verilen ağır bir vergi getirildi. Bu verginin tüm yükünü Gürcü bürokratlar tarafından çalıştırılan köylü halk çekiyordu. Konulan vergiler bir süre sonra köylü halka ağır gelmeye başladı ve köylü halkın tarım üretiminden vazgeçmesine neden oldu. Aynı zamanda Moğollar, Gürcü sarayına gelen her mal, eşya ve yiyeceklere de “*Gümrük Vergisi*” uygulamaya başladı. Bu ise Gürcü Kralını zor duruma düşürdü.²⁸⁷

VI. Tiflis Şehri ve Mimari Yapıları

Şehir, dağlara yakın bir konumda olmak üzere *Kür Nehri* üzerinde kurulmuştur. Şehrin içinden geçen *Kür Nehri* şehri ikiye bölmektedir. Nehrin iki yakasında yer alan şehre köprü ile bağlantı kurulmaktadır. Köprünün duvarları taş ile inşa edilmiş olup üzerine ahşap döşenmiştir.²⁸⁸ Şehrin etrafı büyük bir sur ile çevrelenmiştir. Surlar taştan inşa edilmiş olup, surun üzeri ahşap ile kaplanmıştır.²⁸⁹

Şehirdeki bazı evler ise tepelerin üst kısımlarına inşa edilmiştir ve Hamdullah Müstevfi bu evler hakkında “*evlerin yapıldığı sıralar, dağ seviyesinden daha yüksektir*”²⁹⁰ betimlemesini yapmaktadır. Şehir evlerinin çatıları ise çam ağacından yapılmıştır.²⁹¹ Şehrin çevresinde birçok köy ve kasaba

²⁸⁵ Üstünyer, age, s. 52; Aydın, agm, s. 151.

²⁸⁶ Denizci, age, s. 50.

²⁸⁷ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 176.

²⁸⁸ Ciner, age, s. 264; İbn Havkal, age, s. 264.

²⁸⁹ Ebu Dülef, age, s. 67-68; Mukaddesî, age, s. 384.

²⁹⁰ Çiftçi, age, s. 61.

²⁹¹ el-Bakuvî, age, s. 106.

bulunmaktadır.²⁹² Aynı zamanda şehir gayrimüslimlere karşı bir sınır karakolu görevi görmektedir.²⁹³

13. Yüzyıl seyyahlarından Marco Polo, *Tiflis* şehrinde halkın büyük bir kısmının Gürcü ve Ermeni olduğunu, din bakımından ise Hristiyan olduklarını ve çok az da olsa Yahudi yaşadığını söylemektedir.²⁹⁴ el-Bakuvi'ye göre Kür Nehri'nin bir sahilinde ezan okunurken, diğerinde ise kilise çanları çalmaktadır.²⁹⁵

1. Tiflis Kalesi

Kür Nehri, şehri ikiye bölmeye sebebiyle şehirde biri büyük ve biri de küçük olmak üzere iki kale bulunmaktadır. Şehrin büyük kalesi MS 4. yüzyılda, Kral Varaz Bakur'un iktidarda bulunduğu dönemde yapıldığı belirtilmektedir.²⁹⁶ 16. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi'ye göre küçük kale ise, Yezdecürd Şah tarafından inşa edildiğini söylemektedir.²⁹⁷

Tiflis Kalesi hakkındaki detaylı bilgileri ise Evliyâ Çelebi paylaşmaktadır. Çelebi'ye göre kale:

“Kür Nehri kenarında yalçın kayalar üzerine birbirine karşı iki Betlis-i Tiflis Kalesi'dir ki ikisinin arasından Kür Nehri akar. Bir kayadan bir kayaya büyük bir köprü ile kaleden kaleye geçilir. Büyük kale güney tarafındadır. Ve küçük kale Kür Nehrinin kuzeyindedir.

Kür Nehri, büyük kalenin ovaya bakan tarafında, küçük kaleye açılan kapısı önünden kale duvarına dokunarak akıp yedinci konakta Bakü Kalesi'yle Gilan Şehri arasında Hazar Denizi'ne katılır.

²⁹² *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 23.

²⁹³ *Hudûdü'l Alem*, s. 103.

²⁹⁴ *Marco Polo Seyahatnamesi*, s. 23.

²⁹⁵ el-Bakuvi, age, s. 106.

²⁹⁶ Üstünyer, age, s. 50.

²⁹⁷ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, 2. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 368.

Bu nehir kenarında yalçın kaya üzerine Betlis'in yaptığı büyük kalenin büyük kalenin firdolayı çevresinin büyüklüğü 6.000 adımdır ama eski yapıdır. Duvarının boyu 60 arşın, 70 burç ve 3.000 bedendir.

Bir köprü kapısı var, hendeği yoktur. Kür üzerinde Suluk Kulesi var. Kuşatma sırasında ondan susuzluklarını giderirler. Hisar içinde altı yüz bağırsız ve bahçesiz toprak örtülü evler var ve Han sarayı bu kalededir.

Cami, han ve hamamı, küçük sarayı vardır. Küçük kale sonradan Yeşdecüird Şah yapmıştır, bir yalçın tepe üzerinde doğan göğsü gibi bir taş yapı, dörtgen şekilli küçük kaledir. Köprübaşına ancak bir kapısı var. Kale içinde 300 hane ve cami var, lakin bedesteni ve imareti yoktur.

Bu kalenin, büyük kale güney taraftadır. Ama bu küçük kale büyük kaleden daha sağlamdır.

Bu kalelerin toplam üç bin bekleleri vardır. Her karanlık gecede kaleyi meşaleler ile aydınladıp gözcüler "Hudâ Hûb" diye bağırarak beklelik ederler."²⁹⁸

2. Ançishati (Ançî İkonu) Kilisesi

Tiflis'in en eski yapısı olup VI. yüzyılda inşa edilmiştir. Kilise ismini Türkiye'nin doğusunda yer alan Ançî Kilisesi'nden, bölgede İslamiyet'in kabul edilmesinden sonra Gürcüler tarafından Tiflis'e getirilen ikondan almıştır.²⁹⁹

3. Sion Katedrali (Kilisesi)

Kilise, Gürcü Kralı Vahtang Gorgasal (446-499) döneminde inşa edilmiştir. Kral Guaram (570-600) döneminde ise kilisenin restorasyonu yapılmaya başlandı. Bu restorasyon çalışması ise 620 yılında Kral Adarnese (619-639) tarafından tamamlandı.³⁰⁰

Bu mimari yapılardan başka Tiflis şehrinde Narin Kale, Meteh Mabedi, Gausht Kalesi bulunmaktadır.

²⁹⁸ Çelebi, age, s. 367-368.

²⁹⁹ Üstünyer, age, s. 51.

³⁰⁰ *Gürcistan Tarihi*, s. 160, 188, 195; Aydın, agm, s. 153; Minorsky, "Tiflis", *İslam Ansiklopedisi*, s. 264.

4. Tiflis Hamamları

Tiflis, sıcak su kaynakları açısından zengin olması nedeniyle birçok hamam inşa edilmiştir. Bu hamamlar hakkında İslam yazarları da bazı bilgiler aktarmışlardır. *Hudûdü'l Alem* adlı eserde: “*Tiflis’in aşırı sıcak bir su kaynağı vardır. Bu kaynağın üzerinde, suyunu ısıtmak için herhangi bir ateş yanmaksızın daima sıcak olan bir hamam inşa edilmiştir*”³⁰¹ bilgisi geçmektedir. Ebu Dülef ise sıcak su kaynakları hakkında şu bilgiyi paylaşır: “*Orada yakıta ve suya ihtiyaç duymayan çok sıcak hamamlar vardır.*”³⁰² Kazvinî ise: “*Tiflis’e has özellik, Müslümanların girdikleri ama Hristiyanların girmedikleri hamamdır.*”³⁰³ bilgisini vermektedir. el-Hüseynî, Selçuklu Sultanı Alparslan’ın *Gürcistan* üzerine yaptığı sefer sırasında *Tiflis* şehrine geldiğini ve burada Süleyman bin Davud Aleyhisselam tarafından inşa edilmiş bir hamam gördüğünü kaydetmektedir. Aynı zamanda bu hamamın dünyada ilk yapılan hamam olduğunu da söylemektedir.³⁰⁴

5. Kervansaray

Gürcistan tarihinde kervansaray yapımı Gürcü Kralı David Ağmaşenebeli döneminde gerçekleşmiştir. Tiflis kervansarayları iki ve üç katlı olarak inşa edilmiştir. Kervansaraylarda kalan kişiler genellikle ticaret ile uğraşan kesimdi. Kervansaraylar aynı zamanda otel görevi de görmekteydi. Tüccarlar için odalar her zaman hazır halde tutulmaktaydı. Yataklar genellikle yere serilmekte ve müşterilere daima kuş tüyünden yastıklar temin edilmekteydi. Yanında ise ipekten yapılmış yorganlar verilmekteydi.³⁰⁵

Kervanlar, *Tiflis’in* merkezinden geçen Gürcü Askeri Yolunu takip ederek kuzeyden Rusya’ya, Kuzey Kafkasya’ya getirilen Rus malları ise Güney Kafkasya ve İran’a taşınmaktaydı. *Tiflis’e* gelen kervanlar *İsani* bölgesinden *Yağlıca* ve *Telet’i* geçerek Deve Yolu adı verilen yol üzerinden geçerek şehre girerdi.³⁰⁶

³⁰¹ *Hudûdü'l Alem*, s. 103.

³⁰² Ebu Dülef, age, s. 68.

³⁰³ Kazvinî, age, s. 461.

³⁰⁴ El-Hüseynî, age, s. 31.

³⁰⁵ Üstünyer, age, s. 95-97.

³⁰⁶ Üstünyer, age, s. 99-100.

VII. Kültür ve Medeniyet

1. Din

Gürcü halkı tarih boyunca birçok dinlere ve mezheplere inanmışlardır. İnanışları din ve mezhepler arasında *Totemizm*, *Naturizm*, *Putperestlik*, *Mazdeizm*, *Musevilik*, *Hristiyanlık*, *İslamiyet* yer almaktadır.³⁰⁷ Gürcülerin çeşitli dinlere sahip olmalarında savaşlar, yaşam tarzları, toplum düzeni, ticaret, göçler ve siyasi ilişkiler gibi hususlar etkili olmuştur.

İlk Gürcü dini *Nücumperestlik* olan *Yıldızlara tapma* idi. Gürcüler, Ay, Zühâl yıldızı, Ütarit, Venüs gibi yıldızlara tapınıyorlardı.³⁰⁸ Gürcülerin yerleşik hayata geçmesi ile birlikte *Totemizm* inancını benimsemişlerdir. Totem olarak kabul edilen hayvan ve bitkilerin neler olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi olmamasına rağmen, ele geçen arkeolojik buluntulara göre boğa, öküz, balık, deniz ejderhası, aslan, kuş ve akrep gibi hayvanların olabileceği tahmin edilmektedir. Tarımın önem kazanmasının ardından Gürcüler arasında bu kez *Naturizm* önem kazanmaya başladı. Gürcüler, güneşi dişi, ayı erkek, yıldızları ise güneş ve ayın çocukları olarak benimsemekteydi.³⁰⁹

MÖ. 586 yılında Babilliler tarafından Yahuda Devleti'nin yıkılmasından sonra Yahudiler, *Babil'e* sürgün edildiler. *Filistin'den* kaçan bir grup *Gürcistan* topraklarına geldi ve burada Musevilğin yayılmasına tesir ettiler. Fakat eski başkent *Mtsbeta'da* bulunan Musevi toplumundan 50 aile Hristiyan oldu. (MS. 324). Diğer kısmı ise Hristiyanlaşma korkusu nedeniyle ülkenin değişik bölgelerine dağıldılar. Dini inançlarını kaybetmeyen Museviler, *Tiflis'te* bulunan sinagoglarda dini ibadetlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.³¹⁰

Hristiyanlığın ilk izleri ise Gürcü Kralı Rev (186-213)'in iktidarda bulunduğu döneme kadar gitmektedir. Kral Rev putperest olmasına rağmen İncil hakkında bilgi sahibi idi ve İncil'e karşı sevgisi vardı. Fakat Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi ve yayılması ise Kral Mirian (265-342)

³⁰⁷ Ahmet Özkan (Melaşvili), *Gürcüstan: Tarih-Edebiyat-Sanat-Folklor*, İstanbul 1968, s. 101; Sami Kılıç, "Gürcülerin Dinî Tarihçesi", *Dinî Araştırmalar*, Cilt: 8, Sayı: 22, s. 64-65.

³⁰⁸ Özkan, age, s. 101.

³⁰⁹ Kılıç, agm, s. 64-65.

³¹⁰ Özkan, age, s. 104; Kılıç, agm, s. 67.

döneminde gerçekleşti. Bu dönemde Kapadokyalı Azize Nino ortaya çıktı ve Hristiyan dininin kabul edilmesi için faaliyetlerde bulunmaya başladı.³¹¹

Azize Nino, Kudüs'te bulunduğu sırada *Efes*'ten gelen bir kadın ile *Roma* sınırlarına gitti. Burada bir süre bakireler manastırında eğitim aldı. Eğitimini tamamlamasının ardından Azize Nino, buradan ayrılarak *Mesbet-Cavabeti* yolunu takip ederek *Urbnisi* şehri üzerinden *Mtsbeta*'ya geldi.³¹²

Azize Nino, Armazi bayramı gününde *Armazi kalesinde* yapılan şenliklere katıldı ve Gürcü halkının kalede bulunan *Armaş, Gatz, Gaym* denilen putlara inandıklarını gördü. Gürcü halkı bu putları Allah olarak kabul ediyorlardı. Azize Nino, halkın cehalet karanlığı içerisinde olduğunu düşünerek halkın doğru yolu bulması için dualar etmeye başladı. Yaptığı duanın tesiriyle meydana gelen fırtına nedeniyle kaledeki putlar paramparça oldu. Yaşanan doğal felaket sonucunda halk kaçmaya başladı. Ertesi gün putları ziyarete gelen Kral Mirian ve maiyetindeki halk, putları yerlerinde bulamayınca korkuya kapıldılar. Azize Nino doğru yoldan ayrılmış olan halka merhametlerde bulunarak onlar için dualarda bulundu ve ardından Hristiyan dini için vaazlarda bulunmaya başladı.³¹³

Azize Nino vaazlarına devam ettiği bir sırada Kraliçe Nana hastalandı. Kraliçenin hastalığına hekimlerin çare olamaması üzerine Kraliçe Nana'nın hizmetinde bulunanlar Azize Nino'nun en ağır hastaları iyi ettiği tavsiyesinde bulundular. Kraliçenin yanında bulunanlar, oğlu ve birçok kimse Kraliçeyi Azize Nino'nun yanına götürdüler. Azize Nino, Allah'a yalvararak dualar okudu. Ardından yanında bulundurduğu Haç Kraliçenin başına, ayaklarına ve omuzlarına sürünce hastalığı geçti. Kraliçe hastalığının geçmesi üzerine Hz. İsa'ya inandı ve Hristiyanlık dinini en ayrıntısına kadar öğrenmek istedi. Kral Mirian'ın ise Hristiyanlığı kabul etmesi Muhnar dolaylarında av sırasında başından geçen bir olay neticesinde kabul ettiği anlatılır. Kral Mirian, Thkthoht dağının zirvesine çıkar, öğle vakti güneş aniden karanlığa bürünür ve gündüz

³¹¹ *Gürcistan Tarihi*, s. 55, 69; Azize Nino'nun faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. *Gürcistan Tarihi*, s. 67-105.

³¹² *Gürcistan Tarihi*, s. 70-71; Özkan, age, s. 106.

³¹³ *Gürcistan Tarihi*, s. 77-78.

her taraf karanlık içinde kalır. Kral, bu vahim olay karşısında endişelenir. Yaşadığı endişe karşısında Kral, Hristiyan dinini kabul edeceğini ve Azize Nino'ya itaat edeceğim duası ile Hristiyanlığı kabul etti.³¹⁴ Kral Mirian, Hristiyanlığı kabul etmesinin ardından Putperestliği kaldırarak Hristiyanlığı devletin resmi dini olarak ilan etti.³¹⁵ Kral Mirian'ın Hristiyanlığı kabul ettiği tarih Gürcüler üzerine yapılan araştırmalarda farklılık göstermektedir. Sami Kılıç ve İbrahim Tellioglu, 20 Temmuz 317³¹⁶; Ahmet Özkan, 325³¹⁷; Özge Ç. Denizci ise 337 tarihini vermektedir.³¹⁸

Kral Mirian'ın Hristiyanlığı kabul etmesinde siyasi etkenlerde neden olmuştur. Kral Mirian, ülkesinin bağımsız kalmasının tek garantisi Hristiyan olmaktan geçiyordu. Yine iktidarda bulunduğu dönemde Kurumiler arasında anlaşmazlık yaşanmaktaydı. Hristiyanlığı kabul ederek Kurumileri ortadan kaldıracaktı ve Kurumilerden elde edilecek gelir ise soylulara dağıtılacaktı. Bu faaliyetleri gerçekleştirmek amacı ile Hristiyanlığı kabul etti.³¹⁹ Bir diğer husus ise bu dönemde Sasaniler, *Güney Kafkasya* coğrafyasında ve özellikle *Ermenistan*'da etkili olmaya başladı. Ele geçirdikleri yerleri yakıp yıkıyorlardı. Gürcü Kralı Mirian ise Sasani saldırılarından ülkesini kurtarmak amacı ile Hristiyanlığı kabul etti. Çünkü bu dönemde Hristiyanlık dini Roma Devleti içerisinde de iyice benimsenmişti, Sasanilere karşı Roma ile dostluk kurmak Hristiyanlığı kabul etmektan geçiyordu.³²⁰

Gürcü halkının Putperest olması nedeniyle Kral Mirian, halkına Hristiyan dinini kabul ettiremeyeceği düşüncesindeydi. Kral bu düşüncesinde yanılmadı ve Gürcü halkı Hristiyanlığı kabul etmeyerek şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine Kral Mirian, halkın arasına misyoner vaizler ve Azize Nino'yu gönderdi. Gürcü halkına zorla kabul ettirilen dini vakanüvisler: *öfkeli halk*

³¹⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 87-88.

³¹⁵ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 76.

³¹⁶ Kılıç, agm, s. 68; İbrahim Tellioglu, "Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007, VI. Cilt, Volume VI, Ankara 2012, s. 3079.

³¹⁷ Özkan, age, 106.

³¹⁸ Denizci, age, 68.

³¹⁹ Kılıç, agm, s. 69; Tellioglu, agm, s. 3079.

³²⁰ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 76;

dışlerini gıcırdatarak bu vaazlara tepki gösterdi. Vaazcı kızı da yüz vermeyip sırtlarını döndüler. Bunun üzerine orada görevli bir Eristavi kılıcı kınından çıkararak havada döndürdü. Halka tehditler savurmaya başladı. Halk Kral askerlerinden korktuğu için ayaklar altında çığnenip ezilen totemlerini korku ve endişe ile seyretmekten başka bir şey yapmadı. Hristiyanlık dini Gürcü halkı arasında işte böyle kılıçla, ateşle yayılmaya başladı.³²¹ sözleri ile anlatırlar.

Sasanilerin Güney Kafkasya'da etkili olmaya başladığı dönemde Gürcü halkı arasında Mazdeizm yayılmaya başladı. Sasani hükümdarı Yezdigerd (438-457) Kartli, Ermenistan ve Albanya'dan soylu liderleri çağırarak: "Ya Hristiyanlık dinini reddeder, Mazdeizmi kabul edersiniz ya da sizi yurdunuz, yuvanızla birlikte ateşe verir kül ederim." tehdidinde bulundu. Bu tehdit karşısında boyun eğmek zorunda kalan liderler Mazdeizm'i kabul etmek zorunda kaldılar.³²² Bu dinin yöneticileri, büyücüleri ve sihirbazları dağ tepelerinde görevlerini ifa ederlerdi.³²³

İslam fetihlerinin Arabistan yarımadasının dışına çıkması ile birlikte İslam dini Güney Kafkasya sınırlarında da hissedilmeye başladı. Gürcistan üzerine ilk İslam fetihleri ise 642-643 yılında Hz. Ömer döneminde Habîb b. Mesleme önderliğinde meydana geldi. Fakat bu ilk sefer başarısızlıkla neticelendi. Hz. Osman zamanında ise yeniden fetih hareketlerine devam edildi. Hz. Osman, Gürcistan'ın fethedilmesi görevini üstün başarılar elde etmiş olan Habîb b. Mesleme'ye verdi. Habîb b. Mesleme komutasındaki İslam ordusu 645 yılında Gürcistan topraklarına girdi. İslam ordusuna karşı başarı elde edemeyeceğini anlayan Gürcü Kralı Hab elçi göndererek cizye vermesi karşılığında anlaşma yapılmasını istedi. Aynı zamanda Habîb b. Mesleme, Tiflis şehrine vardığı sırada fazla bir mücadele ile karşılaşmayarak şehri teslim aldı. Tiflis halkına da bir anlaşma metni verdi.³²⁴ Ardından Habîb b. Mesleme, Abdurrahman b. Cez'i Gürcülere İslam dinini tebliğ etmek için görevlendirdi. Abdurrahman b. Cez'in faaliyetleri neticesinde birçok Gürcü İslam'ı kabul etti.³²⁵

³²¹ Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 77.

³²² Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 88.

³²³ Özkan, age, s. 102.

³²⁴ İbnü'l-Esir, age, C. 2, s. 522-525, 574; Kudâme İbn Cafer, age, s. 49-50.

³²⁵ Kılıç, agm, s. 72.

1122 yılında Tiflis şehrinin kaybedilmesine kadar Müslümanların faaliyetleri devam etti. Bu dönemde Gürcü kültürünün Arap kültüründen üstün olması nedeniyle Araplar, Hristiyanlık dinini tamamen ortadan kaldıramadılar.³²⁶

Müslümanlar şehri kaybetmiş olsalar da *Tiflis* halkı, Müslümanlara karşı hoşgörülü davranmışlar ve Müslümanların dini değerlerine saygılı olmuşlardır. X. yy. müelliflerinden İbn Havkal, Gürcülerin bu hoşgörüsünü: “*Gürcüler Müslümanların hukukunu gözetirler, onların zarar, eziyet görmesine mani olurlar, eskisi gibi Müslümanlar alenen ibadet yaparlar, camiler temiz tutulur, hükümdar tarafından mumlar kandillerle aydınlatılır. Bütün camilerde alenen ezan okunur, kimse Müslümanlara karışmaz*”³²⁷ sözleri ile bahsetmektedir.

2. Tiflis'te İlim ve Âlimler

Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra Gürcü Kilisesi, *Gürcistan* sınırları içerisinde sanat, mimarlık ve edebiyat gibi alanlarda gelişme sağladığı³²⁸ gibi, *Tiflis* şehrinin İslam hâkimiyeti altına girmesi ile birlikte sosyal, kültürel ve ilmi alanlarda da büyük bir gelişme yaşadı. Şehirde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin artması sonucunda Hadis, Fıkıh, Tıp, Tasavvuf, Edebiyat ve Ensâb gibi alanlarda birçok Müslüman âlim yetişmiştir.³²⁹

Fıkıh alanında çalışmalar yapmış âlimler ise şöyledir:

Ebu Ali Huseyn b. Bedr (Bundâr) et-Tiflisî, kaynaklarda 410/1016 tarihinde dünyaya geldiği, 490/1097 tarihinde ise vefat ettiği belirtilmektedir. Ebu Sa'd Mes'ud b. Abdurrahman Beyyâ et-Tiflisî, Ebu Hafs, el-Cenzerûdî, Ebu Bekir Ahmed b. Mansûr el-Bezzâr, Mübarek b. Muhammed b. Ali el-Musevî et-Tiflisî ve Yahya b. Rebi' b. Süleyman gibi âlimlerden fıkıh dersleri

³²⁶ Özkan, age, s. 114.

³²⁷ İbn Havkal, age, s. 264-265.

³²⁸ Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 24.

³²⁹ Reşat Ahmet Ağaoğlu, “*Bir İlim Merkezi Olarak Tiflis ve Tiflisli Mubaddisler*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11, ISSN: 2147-8171, s. 166-167.

almıştır. Ayrıca “Şerhü'l-Fasâh” ve “Fezâilü'l-İmâmi'ş-Şafî” adlı eserleri olduğu bilinmektedir.³³⁰

Ebû Sa'd el-Beyyâ' et-Tiflisî, asıl künyesi *Ebu Sa'd Mes'ud b. Abdurrahman Beyyâ et-Tiflisî* olup Ebu Ali Huseyn b. Bedr (Bundâr) et-Tiflisî'ye Fıkıh dersleri vermiştir. Ne zaman doğduğu hakkında bilgi olmamasına rağmen 1096/97 tarihinde vefat etmiştir. Ebû Hafs ve Ebû Bekir Ahmed b. Mansur el-Bezzâr es-Sufî gibi ulemadan dersler almıştır.³³¹

Mahmud b. Yusuf b. el-Hüseyn et-Tiflisî, doğum tarihi hakkında bir bilgi bulunmamasına rağmen Tiflisli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Nizamiye Medresesi müderrislerinden Ebû İshak eş-Şîrazi'den fıkıh dersi, hocası Ebû İshak, Ebî Ya'lâ b. el-Ferra ve Ebu'l-Ganâim b. el-Me'mun gibi âlimlerden ise hadis dersleri almıştır.³³²

Kadı Ebu'l Feth Kemâleddin et-Tiflisî, asıl adı Ömer b. Bundâr b. Ömer b. Ali'dir. Fıkıh alanında önem kazanmış bir ilim adamıdır. 1204/1205 tarihinde dünyaya gelmiştir. Dımaşk Kadılığı görevinde bulunmuştur. 1256 tarihinde Moğolların Şam'ı ele geçirmesinden sonra Hülagü Han tarafından Şam, el-Cezîre ve Musul Kadılığına tayin edildi. Moğol akınları sırasında Müslümanları korumuştur ve onlara büyük yardımlarda bulunmuştur. Moğol akınlarının son bulması ile Şam'dan Haleb'e geçti ve burada kadılık görevine devam etti. Fakat kısa süren görevi sonrasında azledilerek Mısır'a gitti. *Kabire*'de bulunduğu sırada 1273/1274 tarihinde vefat etti.³³³

Hadis ilminde yetişmiş âlimler ise şunlardır:

Ebû Bekir et-Tiflisî, *Nişabur*'da dünyaya gelmiştir. Uzun ismi ise *Ebû Bekir Muhammed b. İsmail b. Münzir b. es-Serî b. Benûn et-Tiflisî*'dir. Eğitimi için *Tiflis*'te bulunması nedeniyle “*et-Tiflisî*” ismini aldığı tahmin edilmektedir.

³³⁰ Ağaoğlu, agm, s. 167.

³³¹ Ağaoğlu, agm, s. 167; Ali İpek, “İlk İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 82-83.

³³² İpek, agm, s. 83.

³³³ İpek, agm, s. 83-84.

Mütevazi bir hayat yaşayan Ebû Bekir, Kur'an ile meşgul olmuş ve birçok hadis rivayetinde bulunmuştur.³³⁴

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hafız, Abdullah b. Yusuf b. Bâmuve, Ebû Sâdık es-Saydalanî, Ebû Tahir Muhammed b. Muhammed, Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Ya'la Hamza b. Abdülaziz el-Muhallebî gibi hocalardan hadis eğitimi almıştır.³³⁵

Ebû Abdullah et-Tiflisî, Ebû Bekir et-Tiflisî'nin oğlu olup 983/984 tarihinde dünyaya gelmiştir. Asıl ismi *Ebû Abdullah İsmail b. Muhammed es-Serî b. Benûn et-Tacir en-Nişaburî*'dir. *Tiflis*'in meşhur hadisçileri arasında sayılmaktadır. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Mihran ve Muhammed b. Ahmed b. Ali es-Sibgî gibi ilim erbabından hadis eğitimi almıştır.³³⁶ 1090 tarihinde *Tiflis*'te vefat etmiştir.³³⁷

Ebû Ali Hasan b. el-Hüseyin et-Tiflisî, Tiflisli hadis âlimlerinden biridir. İlk eğitimini *Tiflis*'te aldıktan sonra Dımaşk'a gitti. Burada Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Yahya b. Silvân, Ebû Ali el-Ahvezi'den, Mısır'da bulunduğu sırada ise Ebu'l-Hasan Abdülmelik b. Abdullah b. Muhammed b. Miskîn ve Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyin b. et-Taffâl gibi hocalardan hadis dersleri almıştır. 1068 tarihinden sonra ise vefat etmiştir.³³⁸

Hadis alanında çalışmalar yapmış diğer âlimleri de şöyle sıralamak mümkündür:

Ebû Ahmed Hamid b. Yusuf b. el-Hüseyin, Ebû Tahir es-Selefi, Muhammed b. Beyân b. Humrân el-Medainî, Hüseyin b. Muhammed et-Tiflisî, Ahmed b. İsa b. Huşâb et-Tiflisî, Ebû Harb Muhammed b. Muhsin et-Tiflisî, Sâbit b. Bundâr b. Esed et-Tiflisî, Ebu'l Kasım Ca'fer b. Muhammed et-Tiflisî, Ebû Nasr b. Ömer b. Muhammed b. Bâbân el-Mukrî, Ebû Tahir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim el-İsbahanî el-Cervanî, Ebu'l-Kasım

³³⁴ İpek, agm, s. 79-80.

³³⁵ Aġaoġlu, agm, s. 171; İpek, agm, s. 80.

³³⁶ İpek, agm, s. 80.

³³⁷ Aġaoġlu, agm, s. 171.

³³⁸ Aġaoġlu, agm, s. 171.

Mahmud b. Yusuf el-Berzendî et-Tiflisî, Ebu Bekir Ubeydullah b. Ali b. Nasr b. Hamra b. Ali b. Ubeydullah el-Bağdadî, Ebu'l-Kasım Enes b. Abdülaziz el-Megazilî et-Tiflisî, İsmail b. İbrahim b. Ebû Bekir b. İbrahim el-Cezerî et-Tiflisî³³⁹, İbn Aliyyek olarak tanınan Ebu'l-Kasım Ali b. Abdurrahman b. el-Hasan en-Nişaburî, el-Hasan b. el-Hüseyin Ebû Ali et-Tiflisî, Ubeydullah b. Ali el-Bağdadî³⁴⁰

Tiflis şehrinde fen bilimleri alanında da büyük gelişmeler yaşanmış ve önemli ilim adamları yetişmiştir. Selçuklular zamanında Anadolu'da refah seviyesinin artması ile birlikte hekimlerde uygun çalışma ortamı bulmuşlardır.³⁴¹ Sultan II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) iktidarı döneminde Hubeys et-Tiflisî, Mecdüddin İshak, İbnu'l Arabi gibi âlimler ilmi çalışmalarda bulunmak amacı ile Selçuklu topraklarına göç etmişlerdir.³⁴² *Tiflis*'te tıp alanında önem kazanmış iki Müslüman bilim adamı bulunmaktadır.³⁴³

Hubeys et-Tiflisî, *Tiflis* şehrinin tıp alanında önem kazanmış ilim adamlarından biri olan Hubeys et-Tiflisî, 1113-1116 yılları arasında *Tiflis*'te dünyaya gelmiştir.³⁴⁴ Hubeys et-Tiflisî, uzun isim ve künyesini eserlerinde şu şekilde yazmaktadır:

Ebû'l Fadl Hubeys b. İbrahim b. Muhammed et-Tiflisî³⁴⁵, Ebülfazl Bediüzzaman Kemâlüddîn Hüseyin Hubeys b. İbrâhîm b. Muhammed et-Tiflisî³⁴⁶, Hâkim Şerefü'd-din Kemalü'd-din Ebu'l-Fazl Hubeys b. İbrahim b.

³³⁹ Aġaoġlu, agm, s. 171-175.

³⁴⁰ İpek, agm, s. 81-82.

³⁴¹ Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 88.

³⁴² Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeys Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları", *Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armaġanı*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 239-240.

³⁴³ İpek, agm, s. 86.

³⁴⁴ Hacıgökmen, agm, s. 240; Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003, Basılmamış Doktora Tezi, s. 168.

³⁴⁵ Mevlüt Poyraz, "Hubeys et-Tiflisî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 69.

³⁴⁶ Burhan Sümertaş, "Hubeys et-Tiflisî ve Kıraat Hatalarına Dair Eseri: Kitâbü't-Telbîs", *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 107.

Muhammed Kemalî Mutetabbîb ve Ebul Fazl Hubeys b. İbrahim b. Muhammed el-Mütetabbîb Tiflîsî³⁴⁷

Hubeys et-Tiflîsî'nin hayatı hakkında fazlaca bir bilgi mevcut değildir. Hayatı hakkındaki bilgilere ise, yazdığı eserlerinde çocukluğu, gençliği ve eğitimi üzerine herhangi bir açıklamanın olmadığı kısa bilgilerden ibarettir.³⁴⁸

Anadolu'ya gelişi hakkında ise farklı görüşlere yer verilmiştir. Bir kısım araştırmacıya göre 1140-1150 yılları arasında ailesi ile birlikte *Tiflîs*'ten Anadolu'ya geldiği tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar ise Hubeys et-Tiflîsî'nin, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın (1155-1192) iktidarda bulunduğu sırada Anadolu'ya geldiğini ileri sürmüşlerdir.³⁴⁹

Hubeys et-Tiflîsî Anadolu'ya geldikten bir süre sonra yazdığı “Kânûnu'l-Edep” adlı eseriyle Sultan II. Kılıç Arslan'ın hizmetine girdi. Sultan Kılıç Arslan'ın yanında bulunarak birçok yere girmiş ve Sultan'ın huzurunda ilmi toplantılara katılmıştır.³⁵⁰ Aynı zamanda Hubeys et-Tiflîsî, Sultan'a müneccimlik yapmış ve Sultan'ın kızı Gevher Nesibe Hatun'un Kayseri'de yaptırdığı tıp merkezinin de ilk müderrisidir.³⁵¹

Hubeys et-Tiflîsî'nin ölüm tarihi ve yeri hakkında kesin bilgiler olmayıp, farklı görüşler bulunmaktadır. Kâtip Çelebi *Keşfü'z-ẓunûn*'da ve İsmail Paşa *Hediyetü'l-ârifîn* adlı eserinde ölüm tarihini 1231 olarak vermektedir.³⁵² E. Nesirov, Hubeys et-Tiflîsî'nin öldüğü ve defnedildiği yeri *Konya* olarak vermektedir.³⁵³ Aynı zamanda *Kayseri* ve *Sivas*'ta metfun olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.³⁵⁴

Hubeys et-Tiflîsî'nin 25'e yakın eseri tespit edilmiştir. Yazdığı eserlerin 10'u Farsça ve diğerlerini ise Arapça olarak kaleme almıştır.³⁵⁵ Tıp, Filoloji,

³⁴⁷ Hacıgökmen, agm, s. 240.

³⁴⁸ Poyraz, agm, s. 74.

³⁴⁹ Poyraz, agm, s. 77.

³⁵⁰ Poyraz, agm, s. 78, 80.

³⁵¹ Sümertaş, agm, s. 107-108.

³⁵² Hacıgökmen, agm, s. 243.

³⁵³ Nesirov, age, s. 171.

³⁵⁴ Sümertaş, agm, s. 108; Hacıgökmen, agm, s. 243; Poyraz, agm, s. 99.

³⁵⁵ Hacıgökmen, agm, s. 243.

Astronomi, Dini İlimler, Rüya yorumculuğu, Meslekler üzerine eserler, Felsefe³⁵⁶, Lügat³⁵⁷ gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır. Yazdığı eserlerden iki tanesi Kur'an üzerinedir.³⁵⁸

Yunanca'ya hâkim olması nedeniyle birçok Yunanca tıp kitabını da Arapça ve Farsçaya tercüme etmiştir.³⁵⁹ Aynı zamanda Hubeş et-Tiflisî, Farsça, Arapça, Latince, Süryanice ve Gürcüce dillerini de iyi derecede bilmektedir.³⁶⁰

Hubeş et-Tiflisî'nin telif ettiği eserler ise şöyledir:

*Takvîmü'l-Edviyetü'l-Müfreda, Kitâbü Minhâcü't-Tıb, Tabsîlü's-Sıbba bi'l-Esbâbi's-Sitte, Kifâtetü't-Tıb, Beyânu't-Tıb, Edviyeti'l-Edviye, Şerbu ba'di'l-Mesâili'l-Esbâb ve'l-Alâmâti Müntehabati min'el-Kânûn, İhtisâru Fusulü'l-Bükrat, Sıhbatü'l-Ebdân, Mecmuatu'r-Risaleti't-Tıbbiyye, Beyânu't-Tasrîf, Kânûnu'l-Edeb, Nazmü's-sülûk, Tercümân-i-Kavâfi, Kânûnu'l-Lübâb, Kâmilü't-Ta'bir, Kâmilü't-Tedbîr, Beyânu'n-Nücûm, el-Medhâlu, İlmi'n-Nücûm, Usûlü'l-Melâhim, Kitâbü Vücûbü'l-Kur'an, et-Telbîs fi ileli'l-Kur'an, Cevâmiü'l-Beyân ve Tercümânü'l-Kur'an, Beyânü's-Smaat.*³⁶¹

İsa Rakkî et-Tiflisî, tıp alanında çalışma yapmış bir diğer önemli âlimdir. Tıp alanında meşhur olmasına rağmen Hamdânilerin sarayında hekim ve mütercim olarak görev yapmıştır. Yaptığı başarılarından dolayı Hamdânî hanedanından Halep emiri Seyfüddevle büyük ihsanlarda bulunmuştur.³⁶²

Süryaniceyi iyi bilmesi hasebiyle Süryanice ile yazılmış tıp eserlerini Arapçaya tercüme etmiştir. İsa Rakkî et-Tiflisî'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.³⁶³

³⁵⁶ Poyraz, agm, s. 84.

³⁵⁷ İpek, agm, s. 86.

³⁵⁸ Sümertaş, agm, s. 108-109.

³⁵⁹ Nesirov, age, s. 168.

³⁶⁰ Poyraz, agm, s. 83.

³⁶¹ Poyraz, agm, s. 85-97; Eserler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Poyraz, "Hubeyş et-Tiflisî'nin Hayatı: Biyografi Denemesi", s. 85-97; Mehmet Ali Hacıgökmen, "Hubeyş Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışmaları", s. 243-248.

³⁶² Ağaoğlu, agm, s. 168.

³⁶³ İpek, agm, s. 86.

Tiflis şehrinde, Tiflisî (Tiflisli) nispesi ile Hubeys Şerefeddin, Sabit Necmettin ve Şemsü'd-Din Ömer gibi isimler edebiyat, şiir gibi alanlarda önem kazanmış âlimlerdir. Bu âlimler aynı zamanda Türk-İslam medeniyetinin gelişmesi için büyük uğraşlar içerisinde olmuşlardır.³⁶⁴

Şemsü'd-Din Ömer Tiflisî, 13. yüzyılın bilgili âlim ve ariflerinden biri olarak tanınmakta ve aynı zamanda İran mutasavvıf şairi, Şafî mezhebi fıkıh âlimi Evhadüddin Ebu Hamid Kirmanî'nin mürididir.³⁶⁵

Şemsü'd-Din Ömer'in babası Ahmed, *Tiflis*'in zengin tüccarlarından biriydi ve bir yandan da müderrislik yapmaktaydı.³⁶⁶ Babasının ölümü üzerine ticaret işini kendisi devam ettirdi. Tüccar olan amcası ile birlikte ticaret vesilesiyle *İran* ve *Anadolu*'ya gelmiştir. Bir süre sonra ticaret için geldiği *Anadolu*'da *Sivas* şehrine yerleşti ve ticaret hayatını burada devam ettirdi.³⁶⁷

Bir Cuma günü Şeyh Evhadüddin Kirmanî'nin vaazlarından etkilenerek onun hizmetine girmek istedi. Mürit olma düşüncesini amcasına bildirmiş, fakat amcası bu duruma şiddetle karşı çıkmıştır. Mürit olma konusunda kararlı olduğunu gören amcası, Şemsü'd-Din Ömer'e izin verir. Şemsü'd-Din Ömer, Şeyhi görmek amacıyla camiye gider, fakat Şeyhin bu sırada *Kaysır*'ye gittiğini öğrenir. Ardından amcasının yanına gider ve tüm varlığını amcasına bırakarak Şeyhi görmek için *Sivas*'tan ayrılarak *Kaysır*'ye gider. Şeyhin, *Külahduzlar Mahallesi*nde bulunan bir camide olduğunu öğrenen Şemsü'd-Din Ömer derhal camiye gider. Burada Şeyh ile görüşür ve başından geçen olayları anlattıktan sonra müritliğe kabul etmesini ister. Ardından Şeyh, Şemsü'd-Din Ömer'i hamama götürmüş, saçını tıraş ettirerek başına takke koymuş ve hırka giydirmiştir. Şemsü'd-Din Ömer zamanla Evhadüddin Kirmanî'nin en yakın adamlarından biri olmuştur.³⁶⁸ Bu durum menâkıbname'de kendisine atfedilen

³⁶⁴ Şureddin Memmedli, "11.-14. Yüzyılların Tiflisî Nispeli Edipleri", Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 6, Mart 2016, s. 21.

³⁶⁵ Memmedli, agm, s. 20.

³⁶⁶ Yaşar Bedirhan-Fatih Özpö, "XI. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya İle Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları", Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 2, Mart 2015, s. 124.

³⁶⁷ Nesirov, age, s. 139.

³⁶⁸ Nesirov, age, s. 140.

lakap ve unvanlardan anlaşılmaktadır. Menakıbnâme'de Şemsü'd-Din Ömer'den *Şeybu'l-Muazzam, kızıvetü'l-hülefa Hâce Şemsü'd-Din Tiflisî* şeklinde bahsedilmektedir.³⁶⁹

Şemsü'd-Din Ömer'in Farsça üç rubaîsi Evhadüddin Kirmanî'nin "*Menakıp*" isimli külliyyatına eklenmiştir.³⁷⁰

İlhanlı Moğollarının hâkim olduğu dönemde Anadolu topraklarında İlhanlı Devleti'ne bürokrat olarak hizmet eden devlet adamları da bulunmakta idi. Bunlardan biri de Kemalü'd-Din Tiflisî'ydi. Kemalü'd-Din Tiflisî, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emri ile Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin II. Mesud'un (1284-1296) birinci saltanatından sonra Anadolu topraklarında meydan gelmiş iktidar boşluğu döneminde Selçuklu saltanat naipliği ile görevlendirilmiştir. Kemalü'd-Din Tiflisî, *Amasya*'ya gelerek şehrin ileri gelenlerinin mallarına el koyarak müsadere etti ve bir yandan da şehir halkına yeni vergiler koydu. Amasya'daki görevinden sonra *Samsun* ve *Aksaray*'a geçti. Bu şehirlerde de aynı uygulamayı devam ettirdi. Kemalü'd-Din Tiflisî, *Aksaray*'da görev yaptığı sırada kardeşi Celalü'd-Din Mahmud Tiflisî'yi kendi yerine kaim-makam olarak görevlendirdi.³⁷¹

3. Tiflis'te Dil ve Alfabe

Tiflis şehrinde konuşulan dil *Gürcistan*'ın resmi dili olan Gürcücedir. Gürcüce ise Güney Kafkas dillerinin³⁷² en yaygın dilidir.³⁷³ Gürcü dili, Eski Gürcüce ve Yeni Gürcüce olmak üzere iki aşamada görülmektedir. Eski Gürcüce olarak adlandırılan dil 5. yüzyıla kadar gitmektedir. 11. yüzyıla kadar kullanılmış olup, en eski yazıtlar ise bu dille yazılmıştır. Eski Gürcüce, kiliselerde ve dinsel metinlerde 19. Yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam

³⁶⁹ Bedirhan-Öztop, agm, s. 125.

³⁷⁰ Memmedli, agm, s. 20.

³⁷¹ Nersirov, age, s. 197.

³⁷² Güney Kafkas dilleri, Gürcüce ile birlikte Svanca, Megrelce ve Lazcadan oluşmaktadır. (İbereli, Gürcü Halkının Tarihi, s. 28).

³⁷³ İbereli, age, s. 28.

etmiştir. Yeni Gürcüce ise 12. yüzyılda kilise dışı yapıtlarla ortaya çıkmış ve 19. yüzyılın ortalarında ise günümüzdeki halini almıştır.³⁷⁴

Eski Gürcücede 5 ünlü ve 30 ünsüz harf vardır. Yeni Gürcücede ise 5 ünlüye karşılık 28 ünsüz harf bulunmaktadır. Gürcü dilinin yazımında biçimsel olarak farklı alfabelerinde kullanıldığı görülmektedir. Kilise yazısı olan “*Hutsuri*” G’si ünlü olmak üzere 38 harflidir. Askeri işlerde kullanılan “*Mbedruli*” yazısı ise G’si ünlü olup 40 harften oluşmaktadır.³⁷⁵

Mbedruli alfabesi, *Hutsuri* alfabesinden çıkmış olup, günümüzdeki harf şekillerini alana kadar birçok değişikliğe uğramıştır. Yaşanan bu değişikliğin nedenini Berdzenişvili ve Canaşa şöyle dile getirmektedir:

*“alfabenin halkın kültür ve ses evrimine ayak uydurma gayretinden gelmiştir. Yaşamın pratik gereksinimleri nasıl ki alfabenin icadını gerektirmişse, yaşamın, kültür evriminin de ses ve şekil bakımlarından alfabede değişiklik getirmesi kaçınılmaz olmuştur.”*³⁷⁶

Hutsuri yazı biçiminin en eski örnekleri “*Asomtavruli*” yazı şeklidir. “*Baş harfli yazı*” şekli de denen bu alfabe Hristiyanlığın doğuşu tarihine kadar gitmektedir. Bu yazı şekli 7. ve 8. yüzyıllarda *Nusha-Hatsuri*” şeklini aldı. “*Nushuri*” de denen bu yazı şekli *Asomtavrulî*’nin kendisidir, fakat *Asomtavrulî*’den olmasına rağmen yazım şeklinde küçük bir farklılık vardır. Yazım şeklindeki farklılık ise bitişik elyazısı ile yazılan harflerin başlarında ve kuyruklarında bazı süslü kıvrımların yapılmış olmasından ibarettir. *Nusha Hutsuri* daha hızlı ve pratik bir yazı türü idi. Hızlı yazı yazma gereğinin ortaya çıkması ile birlikte *Nushuri* yazısının harfleri zamanla yuvarlak ve bitişik bir hâl almaya başladı. Bunun sonucunda kâğıt üzerinde el hareketleri daha akıcı ve ahenkli oldu.³⁷⁷

Gürcü alfabesinin oluşma tarihi MÖ. 300-200 tarihine kadar gitmektedir. 1940 yılında Simon Canaşa başkanlığında, *Mtskbeta* yakınlarında *Armazistsikhe*’de ve 1995-2003 tarihleri arasında Arkeolog Levan Tcilaşvili

³⁷⁴ Çiloğlu, age, s. 16.

³⁷⁵ Çiloğlu, age, s. 20.

³⁷⁶ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 78.

³⁷⁷ Berdzenişvili-Canaşa, age, s. 79.

tarafından yapılan arkeolojik kazılarda MÖ. 200 ve MS. 200 tarihleri arasında kullanılan “*Mrglovani*” adı verilen ve 38 harften oluşan Gürcü alfabesi ile ilgili kalıntılar elde edilmiştir.³⁷⁸

4. Tiflis'te Musiki ve Aletleri

Gürcülerin gündelik hayatının her alanına nüfuz etmiş olan Gürcü müziğinin ne zaman doğduğu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Gürcü müziğinin doğuşunu Cavahişvili: “*Putperestlik devrinde, şarkı söylemek, dans etmek demektir. Ses müziği dansa bağlıdır, kaynağını burada aramak lazımdır.*” sözleri ile anlatmaktadır. Günümüze kadar ulaşmış bazı şarkı sözleri ve müziklerine bakıldığında putperestlik dönemine kadar gittiği görülmektedir.³⁷⁹

Kullanılan müzik aletleri ise bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. Gürcü halkı arasında en popüler müzik aleti ise Avrupa çalgısı olan “*Akerdeon*” idi. *Tiflis* ve çevresinde kullanılan diğer müzik aletleri ise şunlardır.

Duduki (Mey): Genellikle şehirlerde çalınan bir çalgı aletidir. Bu nedenle *Tiflis* ve çevresinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Gövde ve ağız kısmı olmak üzere iki parçadan meydana gelir. Gövde kısmı kayısı ağacından yapılmıştır. Gövdenin üst kısmında 8, alt kısmında 1 adet olmak üzere 9 delik vardır. Deliklerin kademe kademe kapatılması ile kromatik bir dizi oluşturulabilir.³⁸⁰

Zurna: *Tiflis* civarında çekişmeli oyunlarda, maçlarda, danslarda ve festivallerde kullanılan bir çalgı aletidir. Duduki gibi gövde ve ağız kısmından olmak üzere iki parçadan oluşmaktadır. Zurnanın gövdesi genellikle kayısı ya da ceviz ağacından yapılmaktadır. Ağız kısmı ise kamıştanır. Gövdenin uzunluğu yaklaşık olarak 280-300 mm uzunluğa sahiptir.³⁸¹

Diplipito: *Tiflis* çevresinde kullanılan vurmali bir çalgı aletidir. Şarkı ve danslarda tercih edilmektedir. Ana malzemesi kil veya çamurdan olup saksı biçimindeki çömlere, uzunlukları aynı olmak üzere çapları birbirinden farklı

³⁷⁸ İbereli, age, s. 116.

³⁷⁹ Özkan, age, s. 179-180.

³⁸⁰ Denizci, age, s. 160.

³⁸¹ Denizci, age, s. 161.

koyun derisi veya boğanın safra kesesinin gerilmesi ile yapılır. Çömlleklerin uzunluğu 200-250 mm, çapları ise geniş tarafı 170 mm ve dar kısmı ise 90 mm'dir.³⁸²

Değerlendirme

Gürcistan, Güney Kafkasya coğrafyası üzerinde yer aldığı konumu ile Anadolu, Azerbaycan, Ermenistan, Bizans, Kuman ve Rusya gibi devlet ve ülkelerin arasında önemli bir köprü vazifesi görmektedir. Gürcü Krallığına başkentlik yapan Tiflis şehri de önemli ticaret yollarının kesiştiği bir mevkide olması itibari ile her zaman önemini korumuştur. Bu önemi neticesinde siyasi etkenler olsada Eski Çağlardan beri şehri ve bölgeyi tanımak amacıyla birçok Batılı seyyah ve İslam coğrafyacısı Güney Kafkasya'ya gelmişlerdir. Kayıt altına aldıkları notlarda Tiflis şehri ve çevresi hakkında önemli bilgiler aktarmışlardır. İslam coğrafyacıları Tiflis'i farklı iklim ve sınırlar içerisinde göstermiş olsalar da şehrin konumu, ziraat ve imar faaliyetlerinden bahsetmişlerdir. Şehirde sıcak su kaynaklarının varlığı sonucunda inşa edilen hamamların olması seyyahların ve coğrafyacıların dikkat ettikleri husus olmuştur.

Çağrı Bey'in liderliğinde bir grup Türk grubunun Armenia ve Doğu Anadolu bölgesine kadar gelmesi ile birlikte Ermeni ve Süryani müverrihlerinin eserlerinde yer edinmeye başladı. Bu eserlerde Türkler ise insanüstü bir varlık gibi betimlenmeye çalışılmıştır. Ermeni ve Süryani kaynaklarında genel itibari ile Selçuklu hareketi ile başlayan siyasi olaylara değilmıştır. Özellikle müverrihler yaşanan olaylara tanıklık etmeleri açısından büyük bir önem arz etmektedir. Aynı zamanda müverrihlerin bir kısmının din görevlileri olması nedeniyle meydana gelen vakaların, savaşların neden ve sonuçları Tanrı tarafından cezalandırılmaları için bir azap olarak görmüşlerdir. Arapça ve Farsça yazılmış İslam eserleri yıllar sonra yazılmış olmasına rağmen verdikleri bilgiler açısından önemli kaynak eserler arasında yer almıştır.

Selçuklular, Güney Kafkasya bölgesine geldiği sırada siyasi birliğin olmaması neticesinde Selçuklu fetihlerini ve bölgeye hakim olmasını kolaylaştıran unsurlardan birini teşkil etmiştir. Tiflis ve çevresinde fetihlerin

³⁸² Denizci, age, s. 167.

kalıcı olması için bölgeye Türkmenler iskan edildi. Şehirdeki Selçuklu hakimiyeti, 1122 yılında Gürcü hakimiyeti altına girmesine kadar devam etti. Şehrin kaybedilmesinden Gürcü kralları ve halkın itaatsiz davranışları nedeniyle devamlı surette Tiflis şehrine seferler düzenlenmiştir.

Gürcistan altın devir olarak en parlak dönemlerini Kral David IV (1089-1125) ve Kraliçe Tamara (1184-1212) dönemlerinde yaşadı. Bu dönemlerde siyasi, iktisadi, kültürel, dini ve eğitim alanlarında büyük gelişmeler meydana geldi. Özellikle kültür ve eğitim seviyesi yüksek olan Kral David döneminde İslam bilginleri için ilmi çalışmalarını yapmaları amacı ile Tiflis'te yurtlar inşa edildi. Dini hoşgörülü bir politika izlenerek her kesimden insana eşit davranılmakta idi. Aynı zamanda bu dönemde ordu da büyük değişimler meydana geldi. Kral David, Selçuklulara karşı başarı elde edebilmek amacı ile Kıpçaklardan nizami bir ordu kurdu. Çünkü bu döneme kadar Gürcü ordusu savaş zamanında ihtiyaç duyulan muhafız kuvvetlerinden ibaretti. Kurulan ordu kısa sürede etkisini gösterdi ve başarılı sonuçlar elde etti. Özellikle 400 yıldır İslam hakimiyeti altında bulunan Tiflis şehri Gürcülerin hakimiyeti altına girdi. Kıpçak Türkleri askeri başarılar elde etmesinin yanında bölgesinin Türkleşmesine de katkıda bulunmasına rağmen kendileri de bir yandan da Hristiyan dininin mensubu olmaya başladılar.

Kral David inşa faaliyetlerine devam ederek köprü, kilise ve yönetim binaları yaptırdı. Bir taraftanda ekonomiye katkı sağlaması için de kervansaylar yapımına büyük önem vermiştir. Kral David'in yaptığı bu faaliyetlerden dolayı Gürcüler tarafından kendisine "Kurucu" anlamına gelen "Ağmaşenebeli" ünvanı verildi.

Meydana gelen önemli gelişmeler Kraliçe Tamara'nın iktidarı döneminde de devam etti. Bilim ve teknik, edebiyat ve sanat gibi alanlarda da gelişmeler yaşandı. Yine bu dönemde Gürcistan siyasi, ekonomik ve kültürel açılardan gelişmelerini devam ettirdi. Kral David döneminde olduğu gibi bu dönemde de dini hoşgörü muhafazasını korudu. Çevre ülkeler ile ticari bağlar güçlendirildi. Kraliçe Tamara döneminde Gürcü kültürü en yüksek seviyesine ulaştı. Meydana gelen bu olumlu gelişmeler 1230 yılındaki Moğol istilasına kadar devam etmiştir.

Moğol ve Timur akınları sonrasında ekonomi ve tarım gerilemeye başladı. Bir taraftan da görevlendirilen yöneticeler tarafından uygulanan yanlış politikalar sonucunda ekonominin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

Farklı medeniyetlerin egemenliği altında kalan Tiflis şehri, yaşadığı savaşlar sırasında büyük kayıplara uğramıştır. Özellikle ahşap mimari tarzının olduğu binalar neticesinde şehirde büyük yangınlar meydana gelmiştir ve bunun sonucunda da tarihi Tiflis şehrinden günümüze kadar kısıtlı sayıda mimari yapılar kalmıştır.

Tiflis'te yetişmiş ilim adamları ve alimler, sadece ilmi çalışmalar ile ilgilenmeyip devlet kademelerinde görev yaptıkları, ticaret ile uğraştıkları ve meydana gelen akınlar sırasında Müslüman kuvvetlerine yardımda buldukları da olmuştur. Komşu devletlerde eğitim faaliyetlerinin yüksek olması neticesinde alimler devlet hizmetlerine girerek ilmi çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda alimler medeniyetin gelişmesi içinde büyük katkılar sağlamışlardır.

KAYNAKLAR

Kitaplar

Ahmed B. Mahmud, *Selçuknâme*, Hazırlayan: Prof. Dr. Erdoğan Merçil, 1. Basım, İstanbul 2011.

Aka, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.

Al-İsfahânî, İmadad-Dîn al-Kâtib, *Zubdat Al-Nuşra Va Nubbat Al 'Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Kıvameddin Burslan, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Altungök, Ahmet, *İslâm Öncesi Dönemde İran'da Devlet ve Ekonomi, Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, 1. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*, 8. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi 4, (Abbâsiler Dönemi)*, 5. Baskı, Ensar Neşriyat, , İstanbul 2013.

Artamonov, M. İ., *Haşar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan Çeviri: Ahsen Batur, 5. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi Cilt 1*, Türkçeye Çeviren: Haluk Şaman, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Sanayi Serisi: 4, Ankara 2005.

Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, 2. Basım, Nobel Kitap, Ankara 2014.

Behrâmnejâd, Muhsin, *Karakoyunlular-Akkoyunlular*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu-Ali İçer, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Berdzenişvili, Nikoloz-Canaşia, Simon (İvane Cavahişvili), *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Türkçeye Çeviren: Hayri Hayrioğlu, 1. Basım, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.

Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi (1136-1225)*, Çeviren: İlyas Kemaloğlu, 1. Baskı, Teas Press, İstanbul 2017.

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev: Erol Üyepazarcı, İstanbul 2000.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cibani Güşa*, Çeviren: Prof. Dr. Mürsel Öztürk, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Çiloğlu, Fahrettin, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

Denizci, Özge Ç., *Gürcüler, Müzik Tarih Dil Kültür*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2010.

Dunlop, D. M., *Haşar Yahudi Tarihi*, İngilizceden Çeviri: Zahide Ay, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 953-955, 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, Tercüme ve Notlar: Serdar Gündoğdu, 1. Baskı, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

Ebü'l Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, Tercüme ve Yayına Hazırlayan: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

el-Bakuvi, Abdürreşid, *Telhis el-Asar ve Ecaib el-Melik el-Gebbar (Anıtlar'ın Hülesası ve Kudretli Hükümdarın Mucizeleri)*, Sur Neşriyyat, Bakü 1992.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, Çeviren: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

el-Hüseynî, Şadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali, *Abbâriü'd-Devleti's-Selçukîyye*, Çeviren: Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Evlîyâ Çelebi, *Günümüñ Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, C. 2, 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, Tercüme: Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesine Aktaran ve Notlandıranlar: Fuat Hacısalihoglu-İlhan Aslan, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2018.

Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi Cilt I-II*, Süryanice'den İngilizceye Çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çeviren: Ömer Rıza Doğrul, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Grigor, Aknerli, *Okçu Milleti Tarihi*, Çeviren: Hrand D. Andreasyan, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Grousset, René, *Bozkuç İmparatorluğu, Attila-Cengiz Han-Timur*, Çeviren: Reşat Uzmen, 7. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.

Gurevich, Caroline, *The Image Of The Cumans In Medieval Chronicles: Old Russian and Georgian Sources In The Twelfth and Thirteenth Centuries*, Central European University, Budapest 2017.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), C. III/A, Gürcüceden Çev. Brosset, Marie Félicité, Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar ve Yayına Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife B. Hayyât*, Türkçeye Çev. Abdulhalik Bakır, İkinci Baskı, Ankara 2008.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde (Ziker-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, Editör: Erkan Göksu, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Hasan-ı Rumlu, *Absenü't-Tevârîh*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, V. Minorsky, Çevirenler: Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

İberieli, Sandro, *Gürcü Halkının Tarihi (Osmanlı-Gürcü İlişkileri Üzerine Kapsamlı Bir Araştırma)*, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarihi*, C. 9-10, Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İbn Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân, Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler (Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Olan Bölgeler)*, Derleyen ve Türkçeye Çev. Yusuf Ziya Yörükân, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.

İbn Havkal, *Sûrat el-Arç (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, Çev. Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr (Bozğardan Gelen Bela)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi-Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdulkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), 10 Cilt, 1. Baskı, Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İbnu'l-Ezrak, Ahmed b. Yûsuf b. Ali b., *Meyyâfârikân ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla Çeviren: Prof. Dr. Ahmet Savran, Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Çev. Murat Ağarı, 1. Baskı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019.

Keleş, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199): Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, 1. Baskı, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Abıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Koçman, Asaf, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

Köse, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, 1. Baskı, İdeal Kültür ve Yayıncılık, İstanbul 2017.

Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetibler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, Arapçadan Çev: Ramazan Şeşen, 1. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.

Kürkçüoğlu, Erol, *Nahçivan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2007.

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

Lang, David Marshall, *Gürcüler*, İngilizceden Çeviren: Neşenur Domanıç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.

Markopolo Seyahatnamesi, Yayına Hazırlayan: Filiz Dokuman, 1. Cilt, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Eklemeler, Notlandırma ve Düzenlemelerle Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009.

Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, Arapçadan Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Mesûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Mütercim: Ramazan Şeşen, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Met Çünatikho Yusuf İzzet Paşa, *Kafkas Tarihi*, Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, C. 1, Ankara 2002.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud, *Ravzatü's-Safâ fî Şireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

Moses, Kalakantlı, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Azerbaycan Türkçesine Çeviren: Prof. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesine Çeviren: Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Mukaddesî, *Absenü't-Takâsîm*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çeviren: Hrant D. Andriasyan, Yayına Hazırlayan: İlhan Aslan, Editör: Fuat Hacısalihoğlu, 1. Baskı, Post Yayınları, İstanbul 2017.

Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Farsçadan Çeviren: Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çev. Fikret Işıltan, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.

Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157])*, Cilt I, 5. Baskı, İsam Yayınları, Türk Diyanet Vakfı, Ankara 2018.

Özkan (Melaşvili), Ahmet, *Gürcüstan: Tarih-Edebiyat-Sanat-Folklor*, İstanbul 1968.

Piriyev, Vakif, *Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Müallim Neşriyyatı, Bakü 2006.

Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, *Cami'ü't Tevârih: Selçuklu Devleti*, Farsçadan Çevirenler: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Notlar ve Açıklamalar: Erkan Göksu, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Sebeos, *Herakleios Tarihi*, Ermenice Aslından Fransızcaya Çeviren: Frédéric Macler, Ermenice Aslından İngilizceye Çeviren: Robert Bedrosian, Türkçeye Çeviren: Z. Zühre İlgelen, 1. Baskı, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2019.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2002.

Sıbt İbnu'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, Çev. Erendiz Özbayoglu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi (Güney Kafkasya 1220-1346)*, 1. Basım, Kitabevi, İstanbul 2015.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Taberi, *Tarih-i Taberi*, Tercüme: M. Faruk Güntunca, Sağlam Yayınevi, İstanbul Tarihsiz.

Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, 14. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

The Cronicle of Theophanes Confessor, "Byzantine and Near Eastern History AD 284-813", Clarendon Press, Oxford 1997.

The History of the Caucasian Albanians by Moses Dasxurançi, translated by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press, London 1961.

Toma Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Tercüme: Dr. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 9. Basım, İstanbul 2008.

Urfalı Metos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çeviren: Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer, Prof. Dr. Halil Yinanç, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

Ünver, Süheyl, *Selçuk Tababeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

Üstünyer, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan, Kültür-Gelenek-Mekân-Kimlik*, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

Vanilişi, Muhammed-Tandilava, Ali, *Lazlar'ın Tarihi*, Gürcüceden Çeviri: Hayri Hayrioğlu, 3. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 2000.

Yağlı, Ali Rıza, *Timur Tüzükâtı (Bozkırm Töresi)*, Bilgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Tezler

Alyârî, Hüseyin, *Azerbaycan Atabegleri, İl-deniz Oğulları (1146-1225)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1966, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Arayancan, Ayşe Atıcı, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din-Kültür) (1438–1467)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Ciner, Osman, *el-Makdisi'nin Absenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Çiftçi, Fatih, *Hamdullah Müstenfi'nin Nüzhetü'l-Kulüb Adlı Farsça Eserine Göre Moğollar Devrinde Azerbaycan, Mezopotamya ve Anadolu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Eğilmez, Savaş, *Selçuklu- Gürcü İlişkileri (1060-1157)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2001, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Elnur Nesirov, *XIII. Yüzyıl Başlarında Anadolu Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2003, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Örs, Derya, Fazlullah B. Ruzbihan-i Hunci ve Tarih-i Alem-Aray-i Emîni'si, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları (Fars Dili ve Edebiyatı) Anabilim Dalı, Ankara 1999, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şenol, Feridun, *Geç Ortaçağ Güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan-Abıska) Tarihi Coğrafyası (11. YY. Başlarından 15. YY. İkinci Yarısına Kadar)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2017, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Makaleler

Ağaoğlu, Reşat Ahmet, “Bir İlim Merkezi Olarak Tiflis ve Tiflisli Mühaddisler”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11, Eskişehir, s. 159-184.

Ateş, Erhan, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”, TAD, C. 35, Sayı 60, 2016, ss. 73-96. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/2127/22005.pdf>

Barthold, W., “*Ázerbaycan ve Ermenistan*”, Çev. İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 1963, Cilt 8, Sayı 14, s. 77-87.

Bedirhan, Yaşar- Öztıp, Fatih, “*XI. ve XIII. Yüzyılda Kafkasya İle Anadolu Arasında Kurulan Kültür Köprüsü ve Bunun Mimarları*”, Türk Ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 2, Mart 2015, s. 107-132.

Gül, Muhittin, “*Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri*”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, 2009-I, s. 75-108.

Gürbüz, Osman, “*Boğa el-Kebîr'in Ermeniye Seferi*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 22, Erzurum 2003, s. 233-250.

Hacıgökmen, Mehmet Ali, “*Hubeys Bin İbrahim et-Tiflisî ve Tıp Alanındaki Çalışları*”, Büyük Selçuklu Devletinden Anadolu Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 5, Konya 2011, s. 239-248.

Hamilton, Bernard, “*Latins and Georgians and the Crusader Kingdom*”, Al-Masaq: Journal of the Medieval Mediternean, 23:2, 117-124, 2011, DOI: 10.1080/09503110.2011.580630.

İpek, Ali, “*İlk Dönem İslâmî İlimlerde Önemli Bir Merkez Tiflis*”, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: IV, Sayı: 8, s. 73-93.

Kayhan, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)*”, Türkler Ansiklopedisi, C. 4, Ankara 2002, s. 871-879.

Kılıç, Sami, *Gürcülerin Dinî Tarihçesi*, Dinî Araştırmalar, Cilt: 8, Sayı: 22, s. 63-74.

Memmedli, Şureddin, “*11.-14. Yüzyılların Tiflisî Nispeli Edipleri*”, Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 6, Mart 2016, s. 11-22.

Mustafayev, Beşir, “*Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu*”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 3, Sayı 2, Güz 2018.

Paydaş, Kâzım, “*Timur'un Gürcü Seferleri*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 1, Elazığ-2006, s. 419-437.

Poyraz, Mevlüt, “*Hubeys et-Tiflîsî’nin Hayatı: Biyografi Denemesi*”, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 65-103.

Sümertaş, Burhan, “*Hubeys et-Tiflîsî ve Kıraat Hatalarına Dair Eseri: Kitâbü’t-Telbîs*”, Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi, Yıl: 2018, Cilt: 2, Sayı: 1, e-ISSN: 2602-3253, s. 105-124.

Bildiriler

İbrahim Tellioglu, “*Ortaçağda Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler*”, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15 Eylül 2007, VI. Cilt, Volume VI, Ankara 2012, s. 3077-3090.

Ansiklopedi Maddeleri

Aydın, Mustafa (2012), “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXXI, ss. 150-153), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Demirkent, Işın, “Tiflis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XVII, ss. 210-215), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 1998.

Efendizâde, Oktay (1996), “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XIV, ss. 17-20), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Karamanlı, Hüsametdin M. (2006), “Nahcıvan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXII, ss. 294-297), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Konukçu, Enver, “Cihan Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993

Naskali, Esko, “Sâsânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXXVI, ss. 174-176), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul 2009.

“Mtsheta”, *Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi* (C: XVI, s. 8336), Milliyet, 1986.

Özgüdenli, Osman Gazi (2005), “Moğollar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C: XXX, ss. 225-229), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Sümer, Faruk, "Karakoyunlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001

RESİMLER

Feridun Şenol, Geç Ortaçağ Güney Kafkasya Tarihi Coğrafyası eserinden alınmıştır.

Feridun Şenol, Geç Ortaçağ Güney Kafkasya Tarihi Coğrafyası eserinden alınmıştır.

